

Орга **№ 7-8. 2016**

Пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературин-исбаьхьаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахь дуьйна

Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Iалашбахь,
Цу халкъан парIато
Цхьаммо а хьошур яц.

Мамакаев Мохьмад

сайташ: www.orgajournal.ru

эл. почта: orgagroz@mail.ru

Коьрта редактор
Минкаилова Хьава Эльбрусовна

Редакцин кхеташо:

Алиева Зарина
Бурчаев Хьаьлим
Минкаилов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип
Шамсудинов Бувайсар

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин къоман по-
литикин, араьхарчу зIенийн, зорба-
нан а, хаамийн а Министерство

364060 НР, Соьлжа-гIала,
Дудаев С. бульвар, 5, Радион цIа

Журнал шина баттахь цкъа
арадолу

Редакце схьалушйолу произведенеш
зорботьхна хила еза. Журнала тIе ца тоь-
хначу произведенийн маххадор а, уьш ав-
торшка юхаялар а редакцино шена тIе ца
лоцу.

Суьрташ даьхнарш, дехкинарш:
Минкаилов Э., Шавхалова А.

Журнал арахоьцучун (редакцин адрес): 364051 Нохчийн Республика, Соьлжа-гIала,
В. Маяковскийн урам, 92
Зорботоха дIаделла 25. 08. 2016 ш. Арахеца куьг яздина 26.08. 2016 ш.

ЧУЛАЦАМ

**Нохчий Республикин хьалхарчу президентан, Россин
Федерацин турпалхочуьнан Кадыров Ахьмад-Хьаьжин 65
шо кхачарна лерина**

ДАКАЕВ СаьИидбек Добналло гIаттийна це. <i>Поэма</i>	3
---	---

ПРОЗА

БЕКСУЛТАНОВ Муса Юрт, урам, бералла. <i>Дийцар</i>	9
АЛИЕВА Зарина Цу шерашка, цкъа дайначу. <i>Статья</i>	13
УСМАНОВ Iарби Рицкъанаш къасто Ин. <i>Дийцар</i>	18
МИНКАИЛОВ Эльбрус Цу шарахь, августехь. <i>Дийцар</i>	32
САРАЛИЕВА Табарак Лайса. <i>Дийцари</i>	38
ЦОККУЕВ Иилмади Аьлла даьлларш.	43

ПОЭЗИ

АХМАТУКАЕВ Адам Синойн пхьобьха. <i>Поэма</i>	47
ВАРИН ТЕПСАРКЪИН Юсуп «Суна-х ала хаа...». <i>Стихаи</i>	51
ДАЛТАЕВ Вахит Сирла хенаш. <i>Стихаи</i>	58
ТОТЧИЕВ Ислам Хастам бу Хьуна, я АллахI. <i>Стихаи</i>	60
ЗУБАЙРАЕВ Хьамзат Безам а бевзира дахарехь суна. <i>Стихаи</i>	62
ВИСИТАЕВА Тумани Са чIогIа хилла хьо, Нохчийчов. <i>Стихаи</i>	63
ШАРИПОВА ХIазан Самукъане бIаьсте. <i>Стихаи</i>	66

ЮБИЛЕЙШ

АРСАНУКАЕВ Iабдул Берсанов Хожа-Ахьмадан 90 шо. <i>Статья</i>	68
ДЖАМБЕКОВ Ш. Цуруев Ш. Бурчаев Хьаьлиман дахаран а, кхоллараллин а некь. <i>Статья</i>	75
БУРЧАЕВ Хьаьлим Тамашийна тезет. <i>Дийцар</i>	82
«Маьлха-Аьзни» гуларна тIера. <i>Стихаи</i>	88
СУМБУЛАТОВ Дени Нохчийн йозанан мотт школашкахь. <i>Статья</i>	92

ДАКАЕВ Саидбек

Добналло гIаттийна це

*Нохчий Республикин хьалхарчу президентан,
Россин Федерацин турпалхочуьнан Кадыров
Ахьмад-Хьаьжсин 65 шо кхачарна лерина.*

1

Ас хийла ладоьгIна,
Тийналлин йийсарехь,
Дог дуьзна, гуьлелла
Ойланаш кегайо.
Бакьдолчу кху дешнийн
Йозанийн дийцарехь,
Цхьа дош харц хиларна,
Цхьа цуьрриг кхерац со.

Кьонахчуьн добналлех,
Дагах чекхлиттина,
Со кхета, дош ала-м
Данне а атта дац.

Дог дуьзна, ойланийн
Кегарехь гIиттинарш,
Йозане ца хIуьттуш,
Со валарх, сецалац...

Ца воллу со дешнаш,
Дуьйсина, деста деш,
Кяхьобкхуш кIамдина,
Кего ца девзинарш.
Дерриге хилла ду
Ойлано луьстудерш, -
Кху лаьттан, кху мехкан
Букь хьаьшна, левзинарш...
ХIокху сан бакьдолчу

Дийцаран тешаш а
Дукхахберш болуш бу, -
Баланза дийна бу.
Тесачу кызаллин
Чевнечу зираша,
Шайн когийн айрашца
Ца Тебаш, хыйна бу...

Кхоьлинчу бӀаьркӀорех
Мела хиш Гийдалуш,
Кийрара аз лекъна
Билхина наной а,
Болуш бу,- дихкинчу
Синошца кыйлалуш,
Собарца, садетта
Темина къаной а.

Сан лаам ладоьГна,
Шеконца кхийрина,
Ас вовшахтуьйсучу
Йозанийн хааршна,
Цейоккхуш доккхачу
Дуьнено лиринчух,
Мохь тоьхна, дош Теббош
Ала цахаарна.

Сайн аьлларг хилча-м ас,
Къонахчун сийлахь це,
Варкъ хьаьхна, къагийна
Дашочу хьаркашца,
Кхевдина, стигланан
Йист йоцчу некха те
Латийна, яьккхина
Хир яра Теьршашка.

Йорт эцна, дӀакхачарх
Генарчу эхаре,
Довналла, дожийна
Дохалац замане.
И деха даима
Дуьненан дахарехь,
Дирзина, лен йоцчу,
Шовкъечу назмане.

Дуьненан къематан
Махьшаре лаьхкина
Кхолламан кадетта

Эрчонаш хирцинарш,-
Мел бара теьхь боцуш
Хьаьрчинчу бехкана
Барз бижош хьулбелла
Лаьтта кӀел бирзинарш.

И хилларш, дӀадевлларш,
Набаран гӀенашца
БӀарлагӀаш лехьаеш,
Тем хила ца вуьгуш,
Гуо бина къевлинчу,
Хусаман пенашна
Чекхдуьйлуш, бертаза
Гевланга хуьйшу уьш.

Амма кхин цхьабакьду,
Гуьйрено ясталай,
Буьйсанан боданан
Теьржа чкъор дагадо.-
Дуьненан шоралле
Эсала хьасталай,
Серлонан садоьллий,
Сирла бӀаьрг къагабо.

2

Экханах жа санна,
Даьржина, къаьхкина
Адамаш де доьхна,
БӀарзделла хийзара.
Кху нохчийн лаьтта теьхь
Балийна техкина,
Дарьелла, къизалла
КӀеж туьйсус сийсара.

ЛадегӀа хьаьхначу,
Дуьненан эшарехь
Дог хьаста, лекхалуш
Цхьа мукъам бацара.
Хьаж хебош кхуьйсучу
БӀаьрсинан хьежаре
Къасталуш, ког билла,
Некъан лар яцара.

Шовкъ яйна къамелаш
Нахала дуьйлура,
Вадийна, ваьккхина -

Дерриге и дара.
 Дин юххех цадаьлларш
 Имамаш буьйлура,
 Мохк буьтуш, эзарнаш
 Адамаш уьдура.

ЧагIалкхаш, шаш шайна
 Берзалоьх тарьелла,
 Нохчийчоь Iадийна,
 Сакъуьйлуш цIийзара.
 Къийгаша маьхьаршца
 Чомана марзъелла,
 Кхеллеша мустийна
 Оьланаш къуьйсуро.

Мокхачу мархех чекх
 ДогIанах Iийдалуш,
 Кхоьлинчу маьлхан бIаьрг
 БIаьрхишца боьлхура.
 Мехаша лаьхкина,
 Вовшашца къийсалуш,
 Мокхачу мархийн дой
 Малх лаца хьоьлхура...

Кийрара садаккха
 Ластийна, кхоьссина,
 Хорамца, садукьдан
 Легашка хIоьгтина,
 Кху нохчийн лаьтта тIе
 ТIам бижош доьссина,
 Цхьа аьрха, цхьа ирча
 Де дара гIаттинарг.

Iаламан садеIар
 Кхерийна, Iададеш,
 Генара, гергара
 ГIоргIа ГIов къекъара.
 Дахаран меженаш
 Кхоамза хедаеш,
 Къизаллин шога нох
 Диьларахь текхара.

Дарьелла оьгIазло
 КIоршаме кхевдина,
 Бехкана къа докурш
 ГIо доцуш хьийзара.
 Дуьненан Iазапо

ДегIан чарх Iаьвдина,
 Нохчийчоь сауьйзуш
 Садала тийжара.

ХьегIарехь, бIешарал
 Яхьелла буьйсанаш,
 Сатийсарх, замане
 Кхачалуш яцара.
 Йочанийн муьстачу
 Дерзаша туьйсинчу
 Стигланийн сийна бIаьрг
 Беллалуш бацара.

Герзаша, кийрара
 Лестадеш кхуьйсучу,
 ГIоргIачу гIовгIанийн
 Таганаш терсара.
 Кхоьлинчу Iаламо
 ГIийла сауьйзура,
 Целетта богучу
 Къизаллин кхерчара.

ГIайракхан апарех
 АгIонаш хьекхабеш,
 Шовданаш, Iийдалуш
 Iаламна доьлхура.
 Са доцуш, малъелла
 Синчархаш текхаеш,
 Чехкачу Органан
 ТулгIенаш хьоьлхура.

Iадийна ийалуш,
 Буьхъара хIиттина,
 Лаьмнаш а дахаран
 Чалбанех хьерчара.
 Олхазарш, маьхьаршца
 Мохк буьтуш гIевгтина,
 Къаьхкина уьдура
 Кхераман кхерчара.

Гуо бина некъ лаца
 Доьгтинчу оганан,
 Мокхаза чIагIонах
 Волийла дацара.
 Кховдийна гIулч тесна,
 Лар йожа когана,
 Маьрша цхьа, Iаьржачу,
 Лаьгтан цинц бацара.

Сатийсарх, генара,
Гергара кхевдина,
Текхача сихделла
Го-орца дацара.
«Со!..»- аьлла, даздина,
Даг тГера Іаьвдина,
Дош аьлла, вистхила
Бобулург вацара.

Мискачийн баьрхишца
ДоІанаш, ламазин,
Тийна аз хьесталуш,
Вайн Деле доьлхура:
Цалалун баланаш
Сихонца дІаэций,
Комаьрша кьинхетам
Боссабар доьхура.

3

Делера кхаь хилла,
Кьинхетам боьссина,
Іуьйрене баьрг хьяьжна,
Малх санна, гІеттина,
Кху нохчийн лаьтта тІе
Маршонна доьссина,
Кьонахчуьн болатан
Доьналла хІоьттира.

ДегІан са дуьйлина,
Шен белш тІе базбина,
Цуо кьоман кьяьбелла,
Балин мохь биллира.
Бодано, баьрг белла
Ца йуьтуш азйинчу
Серлоно, хьяббелла
Баьргаш дІабиллира.

Мокхазан лам санна,
Некъ-гечо дихкина,
Кьонаха харцонан
Юьхьдуьхьал хІоьттира.
Логе куьг кхийдочу,
Кхерамах кьяькхира,
Мокхачу мостагІийн
ГІерашна моьгтинарш.

Ког юхацабаккха,
Нийса некъ хаьржина,
Кьонахчо, вистхуьлуш
Шен кьоме эзира:
Хьовсийша, ши некъ бу
Хьалхахья баьржина,
Вежарий, ладогІий
Ойла йиэ лерина. -

Цу шиннах кІоргачу
Бердах чукхийда цхьяь,
Вукхунна маьршачу
Дахаро йоьллу неІ.
Бердах чукхийсалуш,
Делла дІадовлу вай?
Я деха нах санна,
Хилла кху мехкан дай?

Дерриге цхьяь хилла,
Вовшашца ца тарлахь,
Дайн оьзда гІиллакхаш,
Іадаташ ца лардахь,
Текховда гІо доцуш,
Доладан да воцуш,
Нохчийчоь дІаяьлла,
Вай байлахь дуьсур ду.

Яхь кхаба дог дацахь,
Дог кхаба са дацахь,
Сискалан лай хилла
Вай акха лелар ду.
Мохо шен кахьоькхуш,
Шагьелла кьяж локхуш,
Аренаш луьйсур ю, -
Акхарша кьуьйсур ю.

Тарвала бен бацахь,
ЦІе яга кхерч бацахь,
Доьналла дожадахь,
Кьонахий кхачабахь,
Вайн кешнийн чарташ тІехь
ХьаргІанаш екар ю.
Замано туй туьйсус,
КІарлагІаш йоьгІур ю.
Баланий, харцонийн
Йозалла Іаьткьина,
Адамаш лерина
ЛадоьгІна лаьтгара.

Дуьненан чам байна
Ойланаш хьабстина,
Кьонахчуьн кьамело
Сатийсам баьстира...

Баттара яьккхина,
Шаьлта ца лестира,
Синметта хьежадеш,
Герзаш ца кхийсира. –
Мокхачу, мостаГчун
Лаамаш цистина,
Кьонахчун дош дара
Харцонца кьийсинарг.

Тешаман чIагIонца,
Ца доха гIаьттина,
Дуй хилла, и халкье,
И махе даьржира.
Iу хилла, маршонан
ГIароле хIоьттинчу,
Атта некь бацара
Цуо шена хаьржинарг.

Цуо дуьне кьахьдина,
Харцонийн кIелонаш,
Тешнабехк ирбина,
Кадала хуьйшура.
Чу озьча схьадаллал,
Са доцчу кIиллоша,
ХьогIана хьежабеш,
Гома БIаьрг кхуьйсура.

Маршонна некь баста
И хьалхавелира. -
Нохчийчохь дахаран
Самалхаделира
Де доцург вуйхира,
Са доцург вуйжира,
Синпхенаш дуьйлина
Добналла туьйлира...

4

Цу дийнахь малх гIийла
Гушлакхе текхара.
Даго цхьа гуш доцу
Цатерриг хьехара.
Цу дийнахь дуьнене

Шийла кхаь кхерстира.
Iаламан хазалла
Бохамо цестира.

Эзарнаш, адамийн
ТулгIенаш гIевттина,
Кху мехкан лаьтта тIехь
Тезет дIахIоьттира.
Доблхура адамаш
БIаьрхиш ца кхачалуш,
Легашкахь шад бинчу
Кьурдашца кьийлалуш.

Цу дийнахь гIа-маргIал
Бос баьхьна техкара,
Дуьненан кийрара
Мохь-орца кхехкара,
Юьхь лечкьош, тешнабехк
ТIаьхьашха кхевдина,
Маршонан да вара
Цу дийнахь кхелхинарг.

Лаьмнаша гIиттина,
Лакхенаш льцура,
Гуо бинчу Iаламан
Кадам тIеоьцура.
Шабаршца доьлхура
Бухдуьйлу шовданаш,
Зевнечу маьхьаршца
Доблхура олхазарш.

Мила хир вацарий
Кьонахчуьн меттана,
Мерза са дIаделларг
Халкьана, махкана.
Дела ву хууш верг,
Чир ягIац Делаца.
Делан кхиэл даима
Ца яьлла лелаза.

И хIора хIусамехь,
И хIора доьзалехь,
Да хила, Iу хила
Доладан дийна ву.
Дош аьлла, цIе яькха,
Дог тесна дозаллех
И вайца хIоранца
Даима ийна ву.

Текховда гЮ доцуш,
Дола дан да воцуш,
Нохчийчоь дIатесна,
Байлахь ца йисира.
Хьегамийн цинц боцу,
Дуьненан чам боцу,
Яхьелла буйсанаш
Кочара йиссира.

Халкъана, махкана
Эшначоь са дала,
Кьонахийн амалехь
Вахчийна, кхиййна,
Кьонахийн хьаьтгара,
Дена ма-хетгара,
Ден метта дахЮтта
Яхь йолу кIант вара...

Зуламийн дай хилла,
Кху махкахь бен бина,
Дов хатта да воцуш,
Кхайкхаза баьхкинарш;
Цийн Юврех юстийна,
Ворганаш кегийна,
Човхийна, лазийна
Махкара лаьхкира.

Сакьийла де доцуш,
Махкара къаьхкина,
Генара, гергара
Адам цIадирзина,
Мокхачу саьрмакан
Багара даьккхинчу,
Маьршачу дахаран
Лууре дирзира.

Мох локкхуш макхьелла,
Кьух хьаьхна аренаш,
Орамаш бухдохуш
КЮхцалех цIанйира...
Нох таса куьг доцуш,
Ялтина якхделла,
Даймехкан латганаш
Беркато хьандира...

Денделла гЮьттучу
Дахаро тахана,
Маршоне баржийна,
Шуьйра тIам кхерстабо;
Дийцарехь, аларехь

Дош самадаьккхина,
Кхолламо, хаьржина,
Кьонахий хестабо.

Меженаш малъелла,
Азбели баланаш.
Туьйранел хазьелла
ГПиттина гIаланаш.
Ламанца, аренца
Ярташ вайн, хIусамаш
БIаьрг тилош, денъелла,
Ирсе го адамаш.

Малх гЮтту, зIаьнаршца
Юьйренаш хьерчаеш.
Жовхарех доьгтина,
Маьждигаш кхелина.
Буйсанан седарчий
Серлонаш керчаеш,
Царна тIехьуйсуш Iа
Сахиллалц, леррина!

Бакьдолчех IаIийна
Даг тIера дIа ца туьйш,
Ойлано гулдинарш-м -
Лам боттал дара уш.
Со кхийда гIиртина
Кху жимчу дийцарехь,
Хан яларх, лен доцчу
Кьонахчуьн дахаре...

Сайн дийцар дерзадеш,
ТIадамца къовлу ас.
Ойла тIе ца кхиьнарш
Дайна ма ларалаш.
Дерриге гулдина,
Зама ю кийча Iаш,-
Кхи-дIа ас цуьнга ло
Кьонахчух ала дош.

Дийцаран чаккхенгахь
ГПовгтий вай, вежарий,
Нисдинчу догIмашца,
ГПаттадеш цуьнан сий.-
И кьонах ву, аьлла,
Кхетаме диллина,
Цунна цIе доккхачу
Дуьнено тиллина...

Проза

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Юрт, урам, бералла

... уш бераш дара, кегий бераш, Іахарий санна, цхъаьна кхуьуш, кІант, йоІ бохург, дан а доцуш, диь-пхиь шеран, цхъана хеннара, цхъаьна уьдуш, ловзуш, хыйзаш, цхъаьна лиэташ, доьлхуш, нанойн дов долуш, цу берийн нанойн, шайн-шайн бер хастош, чохь сецош, къестош...

... сахуьлура, доккха са, малх гІоттуш, Іуьйре, бераш юха а араховдуш, юха а дуьйлуш, ловзуш, лиэташ, нанойн дов дуьйлуш, яппарш еш, вовшийн луьйш, шайн бераш чехош, цуьнца-вукхуьнца ма ловза, бохуш, бер хьостуш, тедеш, кампет луш, Іаж, пирянг, ков къуьйлуш, бер лардеш, берана тІера бІаьрг ца боккхуш, садовш, юха буйса юлуш, малх гІоттуш, де долуш, бераш юха а араховдуш, иштта ловзуш, лиэташ, дов долуш, доьлхуш, юха дуьйлуш, йистбІаьрг лелхаш, шаьш техкина цІераш йохуш, шаьш вовшийн техкина цІераш: хьо кхаба – бат йоккхачуьн, муцІара хьач – корта буткъачуьн, виран лергаш – лерг доккхачуьн, пхьагал-ког – астагІчуьн...

... кІахь-кІахь-кІахь – диэка аьзнаш, чан гІаттийна урамаш, муьста хьечаш, аьрга кхораш, москалан «чІов-чІов», виран мохь, жІаблин гІалх: «Во-о Ризван, Шамси, Дагата, Хадишт!» – шайн берашка кхойкху наной, шо-шерашца, бІаьстенца, аьхка, кхечу урамашка, юьрта йистехьа, ловзарна генадуьйлучу цаьрга, шайн берашка кхойкху наной, чудуьйла, бохуш, хІума яа шайна, юха-юха а, юха а кхойкхуш, ца хезаш, жоп доцуш, дог этІаш, моха оьхуш...

... хІума кхаллале я дузале, «хуртІ» олуш, цхъана кьурдаца хих буьзна пела бассош, юха а дІа араховду бераш, юха а изза маьхьарий, цІоГІа, юьрта тІехула ека гІара, тІаккха суьйре, буйса, Іуьйре, ишкол, бохуш, хеза дош, цІена коч, Іаьржа мачаш, цхъа тетрадь, киншка а, ненан куьг, кІайн ишкол, стоьла хьалхачь – шишша цхъаьна – кІантаца йоІ, йоІаца кІант, цхъана куьпара, лула-кулара...

... сиха денош, йоца буйса, корал ара хаза дуьне, ненан дов: «хІара хІун ду,

морт сецна хъан, д'адешал...»

... ши-кхо шо, кхо-диъ шо, хъалхара класс, йоьалг'а, буожабераш буьрканах ловзуш, юьрта йистерачу Юма чохъ луьйчуш, т'аккха хъуьнхахъ стеш дууш, царна т'аьхъа уьду зудабераш, наноша уьш чехош: «хъо йоккха йоI, эхъ ма ду, нехан кIенташца яьлла лелар...»

...зудаберийн дегабаамаш, шайн кIенташца кыйсалуш, оьгIазьоьхуш, дов дохуш: «ахъ кхи яздел сан тетрада тIера схъа, яз-м йийр яц, хъо дIагIахъ, вай цхъаьна ловзийта аша, дIа а ца оьхуш...»

... ловзаран кеп, халла детта са, зудаберех лачкъа гIерташ, хъуьнха даха я Юма тIе...

...цхъаннан корта «лозу», вукхуьн – ког, кхозлагIчуьн дог ца догIу, цхъацца водуш я шишша, массо а кIант – доцчу бахъанашца – волу-волуш, юьстахволу, юха цигара, къайлаоьккхуш, массо а цхъаьна дIалечкъа, зудаберашна ца гойтуш, лийча даха я хъуьнхарчу тарсалан бен лаха...

... т'аккха, луьйрана, ишколехъ, зудабераш дист ца хуьлу, тетрада тIе куьг дуьллу, тIера схъа ца язйойтуш я хаьттича, схъа а ца олуш...

...пхоьалг'а класс я ялхалг'а, зудабераш даккхий хуьлу, жимма даккхий, чIабанаш а йолуш, сирла бIаьргаш, шера юьхъ-бос...

...кIентий цхъа цеце хъуьйсу, уьш дуьххъара гуш санна хиэташ, и хIун ду ца кхеташ, юха дицлуш, дагадеьнарг, дагададе дицлуш...

... цхъана йоIа, цхъана луларчу йоIа, сарахъ, шайн урамехъ буьрканах ловзучу берашка а хъоьжуш, гIантахъ ша хиьна Iаш, шен луларчу цхъана кIанте, иза ловзарна юкьараволуш, шена юххе сацавелча – кIант ваьгна хуьлу, буьрка схъа а ца лацалуш: «хъо суна чIогIа дика хиэта, – олу, – суна дика кIант хиэта хъо, Шамси...кхузахъ, гIанта, цхъаьна хиьна Iайтахъа вайшиь, ...йитахъ и буьрка а, уьш а... ас кино йийций хъуна «Сумерки»... мел чIогIа ю хаьий хъуна, со йилхира...»

... кIант Iадда лавгта, бIаьргаш а детташ, цо хIун боху а ца хууш, иза хIунда йоьлху, хIун кино, хIун сумерка, цо хIун дуьйцу...

... кIант хаза хуьлу, чIогIа хаза, пхеа йоIана т'аьхъа вина, цхъаь бен воцу хъоме кIант, хаза лелош, коча кхиош, чкъург санна хыйзина еха барула можа месаш а йолуш, стиглан басахъ боккха ши бIаьрг а, йоьIан классера, цхъана хенара, цхъана урамера, лулара, кевна дуьхъал ков долуш...

... йоI кIант сацо гIерта, цхъаь олуш, кхин хоттуш, шеца сацо, шена уллохъ, гIантахъ шеца охъахао, «киндер» чохъ карийна пIелган буьхьигал жима маьIан Iаьржа мотцикл а кховдош цунна... йоIа дуккха а хIумнаш дуьйцу, цкъа цхъаь дуьйцуш, юха важа, т'аккха кхечунна тIейолуш, цхъа а кIорге, бух боцу хIумнаш, цхъа пайде а доцуш долу, кIант сацо, шеца вита, шена уллохъ, цхъана гIантахъ...

...йоIана кIант хазахета чIогIа, иза санна хаза цхъа а ван а воцуш...

...йоI ша а ю сурт санна, массарна а хаза юйла хууш, кхиьна яллалц юьтур йоцуш, къуьйсур йолуш, лобхуш, нах хIуьттуш, дехарш деш...

... бераша шайца дIакхойкху кIант, ловзаран керла бал боло, сихло, бохуш, схъавада...

... кIант дIахъоду, йоI а йицлуш, йоI хила а ца хилча санна, цо шена елла мотцикал гIанта тIе охъа а кхуссуш: кIант жима ву, йоI йовза, йоI бохург, хIун ду хаа, кхиьна валеза, гIенаш ганза я гIенаша самавахазата...

... йоI, гIоттий, чуйоду сихха, дIакъайлаяла, дIалачкъа... йоIан бIаьргех хиш туху схъа, лаг къуьйлуш, балда хьодуш... йоI шенна йоьлху, ша-шена, баттахъ я кхаа баттахъ диттина са хеца а луш...

... шо долу дIа, кхин ахшо, бIаьсте а цхъаьна, аьхке а, йоI кIант шех кхетийта гIерташ, цунна елалуш, забарш еш, хъач кхуссуш, йистбIаьрг лелхаш, цуьнца ядарех къовсалуш, кIант, водий, дIавоьдуш, берашца ловза, тийсавала, лиэта, турник тIе кхийзавала...

...шо-шерашца гуьйре а йоьлла – йоца аьхке чекхийолуш, – ворхIалгIа класс йолаелча, кIентий генна кегий хуьлу, пIелгаш санна, вортош а йолуш, нIаьна-кIорнийн санна аьзнаш а, цхъа дуткъа, доца, дехкачух терра...

...зудабераш кхиьна хаало я кхуьуш, кхиа дуьйладелла, хенашка кхочу, еха месаш, лекха догIмаш, деха пхъаьрсаш, кIайн, деха, хаза лагнаш а церан, цIен балдаш а, цIен стеш санна...

... кIантана йоI дуьххъара го, шен урамера, цхъана классера, шен лулара йоI Дагата, корак хъаьжча, церан кор а гуш, церан нана а, циги а гуш...

... кIант цецволу я ца кхета, хIинцалц шена муха ца гина, оццул хаза, лекха айелла, и нана-боккха ши бIаьрг цуьнан, юьхъ юьззина боккха ши бIаьрг, дуьне серладолуш санна, баьццара-сийна, хи санна, сирла, юха кIаьгнаш, иза елаелча, беснеш тIехъ хъаьвза ши кIаг...

...кIант кхуьу-у-ш, кхиаволало, шо хъалха я ахшо хъалха, ша йоIах цакхетар хIин-хIинца хIун ду а хууш, цо шена елла мотцикал, цуьнан хъежар, шеца саца, бохуш, шеца гIантахъ Iе, бохуш, йитахъа и буьрка, бохуш, кино юьйцуш, юха киншка, беамак йолу стихаш йоьшуш, кхуьнца уьдуш, хъечаш детташ...

...кIантана йоIан белшаш го, парти тIехъ, шена хъалхахъ хиьна Iачу йоIан аматаш: доIах басахъ месаш цуьнан, цуьнан бесни, бIаьрган бист а, цхъа хаза архъ а цуьнгахъара схъа, цунах етгало тамехъ хьожа...

...кIанта сих-сиха къурдаш до, деса къурдаш, екъа бага тIадо санна, шен балдаш а цIубдеш.

...горгали а бекна, арадевлча, кIантана йоI цхъаццанца го, итталгIачу я цхъайтталгIачу классерачу кIенташца, иза бен, кхин йоцуш санна, ишколехъ цхъа йоI бен, массо а цуьнца, цунна гонаха, Дагата, бохуш, Дага, цуьнан цIе йохуш, буьйлуш цунна, зудабераш а, массо а – цунна уллохъ, цуьнца хила луш...

...кIантана хIинца ала лаьа цуьнга, иза шега цкъа ала гIиртинарг: со хьох ца кхетара, олуш, хIетахъ суна ца хаьара, дитахъ и зудабераш, и кIентий а дIабахъ, суна санна хьо цхъанна а иштта, суна хьо е... еза ма еза, хьо санна цхъа а...

...денош оьху, кIиранаш, йоI кIенташца, зудаберашца, ишколе а цаьрца дIа, цигара цIа а уьш цхъаьна болуш, цхъацца кIант-йоI я шишша цхъаьна, луларчу кхунна гуш а йоцуш, я хезаш а, хаалуш а йоцуш, ишколехъ кIенташца, нехан кIенташца, зудаберашца...

...кIант цуьнга хьоьжу, цу йоIе, лулахочуьнга – Дагате, йоIа бIаьргаш идабо кIантах, стохкалера я лурчаклера ма-яьра ша дагаоьхуш, ша кIанте иштта хъежар, иза ган лууш, цуьнга хъежа, цунна тIера цкъа а бIаьрг ца баккха, хабарш дийца, иза кхето, кIанте шега алийта, хьо еза, аьлла, суна еза...

... кIанта эххар а олу иштта хIинца, дукха тIаьхъа олу, бIешо даьлча, эзар шо, абаде, йоI йицельча, йоккхахилча, йоIана кхин везавелча...

...йоІ елало, Ёабра а хьожуш: «воккха хилла-кх, Шамса, хьо, – олуш, – хьо кхин а воккха хилчахъана, кхо-диъ шо сол воккха...

...кІант ца кхета, юха кхета: со цул воккха, муха цул воккха...

...юха лазам, доьхна дуьне, шел декъаза цхъа а стаг, дІалечкъаш, къайлауьйлуш, кхечу новкъахула ишколе, цигара цІа а ишттта генахула, иза дуьхъал ца кхетийта, цунна ца гайта, Дагати́на, цуьнца хуьлчу цуьнан кІантана...

...тІаьхъара парта, шианнаш, собранеш, линейка, ишколе кхойкху нана...

...ишттта ведда цкъа, хьалххе, ишколера чу а веьна, хІума йиьна ваьлча я юуш: «Хьада, вадал, Шамси, дукха ваха хьо, цІийна тІехъара эса кхечанхъа дІадехкал, буц кхачаелла хир ю хьуна цигара, хьокха кІорга чутохалахъ», – нанас а аьлла, дІаведда кІант, ков хердеш, арахаьжча, арахъ йоІ а ца гина, ма-хуьллу сиха цІийна тІехъа хьаьдча, и йоІ цу кІантаца цхъаьна, Дагата цу кІантаца, цунна йоьлуш, кхеран цІийна тІехъа...

– Да... Дага...

...нана кІант гича, шен кІант юха, коьвл чохъа, кертаца хиьна, голашна тІе корта буьллуш, хІиь-хІиь деш, Ювгаш уьдуш, дегІ кхийсалуш, детталуш...

...нана тІехъаьдча, маравоьллича, хьаста волийча, хьаьстича, хІун хилла, олуш, оба яьккхича, дог кІаддича, са тедича...

– Дагата яц, и Дагата... нехан кІантаца... цІийнан тІехъа...цунна йоьлуш... цуьнца хабарш... цуьнца цигахъ дІа а хІоьгтина...

– Вай-вай-вай! Цуьнан яла нана, шен кІентан яла шен нана! И йилбаз, йоІ аьлча а, и ши Ёаьрг а керчош суна, сан кІантана халахетийта, йилбаз яІ, ва йилбаз... ас ший ност а цуьнан кагийир..., – нанас дІа марахъарчийна, дІахъаьстина, обанаш яьхна, кІант тевеш, те́ван гІерташ, дІайицлуш, йицъелла, цу хене, жималле, цу шерашка, цкъа дайначу, юрт, урам, бералла, дагалецамаш, безамаш, довха Ёаьрхиш, сатийсамаш, юха кхано, дІа къанделча, даккхий хилча, хан яьлча, дагаоьху и мерза хенаш, дависа, боху, дагалецамаш, йисте кхаьчна шерийн мур, Ёаьргех оьгу хинтІадамаш...

Ткъа кхузахъ, тахана, хІинца, цхъана кхечуьнца йоьлу лулахо, ненан марахъ воьлху жима кІант а...

Март-июль, 2016 шо

Цу шерашка, цкъа дайначу... (цхъана дийцарх ойланаш)

Литературех долчу къамелашкахъ сих-сиха хеза: «Нохчийн проза кхуьуш яц, прозехъ язьеш кIезиг нах бу», – боху халахетарш. ХIинцалц и къамелаш бакъ хеттехъ а, Бексултанов Мусан «Юрт, урам, бералла» цIе йолу дийцар дешча, цIеххъана сан ойла хийцаелира. Мусас тIаьххъара язйинчарех уггар жима дийцар ду иза, цундела дара сан и харжар а, жимчу дийцаро кхолла йиш йолу яккхий ойланаш йовзийта.

Литература цхъана, шина стага ца йо, олу Мусас, амма тIетовжа, масал эца, прозехъ шайш зиэн луучунна, муха язъян хъажа и тайпа дийцарш чIогIа оьшу цхъа литературни процесс кхолла. Нохчийн литературина башха дац оцу дийцаран автор Бексултанов Муса хилар я цахилар, коьрта и дийцар хилар ду вайн литературехъ, шен керлачу кепача, яздархочунна карийначу исбаьхьаллин гIирсашца, оццул жимчу дийцарехъ цуьнга лацаелла кIорга а, йоккха ойла, цо кхоьллина сирла синхаамаш.

Бексултанов Мусан кхоллараллах дуйцучуш, коьрта тидам цуьнан прозеденийн кепана тIебахийтар, нийса ца лору цхъаболчу литераторша. Амма Мусан кхоллараллин лехамашкахъ коьрта ду хIора произведени керлачу кепехъ язъяр, чулацамо хьобхучу кепехъ. Дийца оьшуш доцуш, литературоведенехъ произведенин чулацам, кеп бохуш йолу проблема яьстина яьлла ю Аристотельна, Гегельна тIера вайн заманна тIекхаччалц: чулацам а, кеп а цхъатерра дика хиларца кхочушхилла лоруш ю дика произведени. Чулацаме диллича, 20-чу бIешарахъ искусствехъ кхоллабелла, тIелаьцна хъежам бу: муьлхха хIума, я цхъа хилам хуьлийла, я синхаам шен чулацам боцуш я маьIна доцуш, хила йиш яц дуьнен чохъ, «маьIне мел доцург а, маьIне хьотуьйтуш» хила еза произведени, оцу чулацамна оьшуш йолу кеп каро хаарца къаьсташ ю дика произведени.

Дукха произведенеш ю нохчийн литературехъ хатI хIун ю а ца хууш, хабарийн кепехъ язйина. Иштгачарах исбаьхьаллин произведенеш ца хуьлу. Масала, литературоведа Гришмана язйо: «Исбаьхьаллин дуьне – иза произведенин чулацам бу, синкхетамехъ кхоллабелла, дешнашка боьрзий, шен кеп оьцу». Литературоведа Фесенкос тIеюзу и ойла: «Единственно возможная форма воплощения жизненного содержания – слово, а любое слово оказывается художественно значимым тогда, когда оно начинает передавать не только фактуальную, но и концептуальную, подтекстовую информацию. Все эти три вида информации осложняются информацией эстетической».

Литературехъ коьрта гIирс – иза дош ду, поьзехъ хилла а ца Iаш, прозехъ а дешнаш тIехъ, дешнийн маьIнаш тIехъ болх бан хаарца къаьсташ хуьлу дика произведени.

Масала, схъаоьцур вай «Юрт, урам, бералла» дийцар. ХIокху дийцарехъ фактуальни, концептуальни, подтекстови, эстетически маьIна гучудолий

хьовсур ду вай.

Дийцаран шатайпаналла цуьнан дIахIоттамехь гучуйолу, цуьнан композицехь. Сюжет керла яц литературехь: бералла, йоI, kIант, церан кхиар, юкъяметтигаш, кхоллабала болалуш болу дуьххьарлера синхаам, хьалхара безам, бIаьрхиш, набьейна буйсанаш, даккхий синош, дIадаьллагуч, дайначух сирла дагалецам... Бексултанов Мусана карийначу керлачу кепе, дийцаран шатайпанчу дIахIоттамо керла гойту вайна и керла йоцу сюжет, йосту тIехулахь гушйоцу коьрта идея.

Дийцар дIадуолош ду эр ду вай, амма дийцаран юьхь я чаккхе а ца го, иза гойту дийцар дуолош, хьалха хIиттийначу дуккхачу тIадамаша а, жимчу элпаца долийна хиларца а. Юьхь а йоцуш, долийначуьн тIаьхье йолуш санна хетало.

Дахаран юьхь ю вайна дуьхьалхIуттуш – бералла шен «сиха денош, йоца буйса, корал ара хаза дуьне»; ловзарех дуьзна, амма иза хIинца а дахар дац. Масала, бераллин васт хIокху дешнашкахь къаьста: «Сиха денош, йоца буйса». Автора хьалхара дош «денош» дукхаллин терахьехь далийнехь а, «буйса» дош цьхаллин терахьехь даладо. Иза а ларамза дац. Бераллехь буйса ян а яц, елахь а, йоца ю, цо цьха маьIна ца леладо, тIедогIучу дийне сатийсар бен. Воккхахилча яхлуш хета буйса, ойланашка дирзинчу дахаро а яхйо. Бераллехь денош дуккха а ду, дерриг дахар дийнахь дIадоьду дела, де санна сирла, баланаша, ваьснаша кхолош а доцуш. Денош сиха уьду, дагалецамаша бен совцош доцу дела. Амма бераллехь дагалецамаш ца хуьлу, халахетарш, хазахетарш, дегабаамаш а сиха бицло. Кхин цьха хIума а ду Бексултановн кхоллараллехь билгалдаьлла: шен произведенешкахь исбаьхьаллин дуьне цо долушдолчун тIера гайтахь а (объективная реальность), амма интуитивни хьежам лаккхарчу тIегIан тIехь хуьлу цуьнан. Иза гучудолу цо хоьржучу дешнашкахь, дешнийн аьзнашкахь. Шатайпа дахаран иллюзии кхуллу цо, шена, художникан бIаьргашца ма-гарра, синкхетамо шена ма-хьегIара, шена хIара дуьне хаадаларе хьаьжжина кхуллу цо шен исбаьхьаллин дуьне. Масала: «корал ара хаза дуьне». Иза грамматически гIалат дац. Яздархочо «арахь хаза дуьне» ца яздо, билгал меттиг, хилам, хан гайта ца гIерта иза. Мусана коьрта аьзнаша шайца дохьуш долу эстетикин маьIна ду: «арахь» къевлина дешдакъа ду, кхуллушдолу сурт меттиган, хиламан, хенан кепачу доьрзу; «корал ара» диллинчу дешдекьо интуитивно, абстрактно ойла йистйоцчу, геналле дIахьо. «Корал» – чурьа, «ара» гIерта ойла, са, дуьне довза, дуьне ган, «арахь» а ца соцуш, кхин а генна дIа «ара» паналле, йистйоцчу, бохучу маьIнехь ду цуьнан. Бераллин са, ойла даима ара гIерта, сацам боцуш.

Бераллехь, яздархочо ша ма-аллара, юьхь а, чаккхе а яц, цьхатерра уьду денош ду, массо а цьхатерра, массеран а цьхатерра, цьханаэшшара, дахаран сихачу боларехь, тIаьхьа-хьалха, цьхаь вукхуьнца хийцалуш, хIора денна юха-юха а карладолучу дахаран сибаташца, дакъошка (фрагменташка) екьна ю текст, абзацашка, амма цьханхьа а сацар дац я тохар (акцент), цьхана боларехь дIадоьдуш ду дерриге а, берийн даккхий хилар а «шо-шерашца, бIаьстенца, аьхка, кхечу урамашка, юьрта йистехьа, ловзарна генадуьйлучу...» шо-шерашка йолу, хаддаза сиха йоьду хан шен ритм эцна. ХIора абзац чохь цьхацца дахаран мур бу гойтуш: ловзарш, берийн юкъяметтигаш, нанойн

Иуналла, ишкол, дешар, йоI, кIант боху къестам, йоъIан хьалхе кхиъна синхаам, кIентан кхиар, йоI йовзар, цуьнах ойла хьарчар. Царех цхьа хилам даьржинчу суьртехь гойтуш бац...

Автора пайдаоьцучу цхьанатайпанарчу меженаша, къаьсттина деепричастеша, текст динамични йо, экспресси чIагIйо. Кхузахь шена тIе тидам боьдуш ду: Бексултановн кхоллараллин хатI хилла, цо хIора шен дийцарехь ларъеш йолу прозин ритмикин дIахIоттам поэзига йоьрзу: «... сахуьлура, доккха са, малх гIоттуш, Iуьйре, бераш юха а арахьовдуш, юха а дуьйлуш, ловзуш, лиэташ, нанойн дов дуьйлуш, яппарш еш, вовшийн луьйш, шайн бераш чехош, цуьнца-вукхуьнца ма ловза, бохуш, бер хьостуш, тедеш, кампет луш, Iаж, пирянг, ков къуьйлуш, бер лардеш, берана тIера бIаьрг ца боккхуш, са довш, юха буйса юлуш, малх гIоттуш, де долуш, бераш юха а арахьовдуш, иштта ловзуш, лиэташ, дов долуш, доьлхуш, юха дуьйлуш, йистбIаьрг лелхаш, шашь техкина цIераш йохуш...»

Поэзехь санна, хенан сиха болар хаало вайна, оцу сихачу боларехь сиха хийцалуш болу дуккха а хиламаш мIаьргонашца бIаьрлабовлу, амал къаьста, сурт кхуллу. Масала, поэтически текст тIехь бен кхолла йиш яц иштта Iуьйре тIеяран сурт. Прозехь тоьаш ду аьлла хета: «Iуьйре тIеера», аьлчахьана. Амма, Бексултановна : «... сахуьлура, доккха са, малх гIоттуш, Iуьйре...», кхузахь Iуьйре дахаран юьхь ю, бералла санна, Iуьйренга сатийсар, «малх гIаттар» дуьне дендалар, берийн хьежамехь – доккха са хилар. МIаьргонаш тидаме иэцарца, дийцаран исбаьхьалла бIаьрлайоккху. Кхин вай генара талламаш ца бича, оцу вайн лакхачь далийначу суьртехь а Фесенкос билгалдаьхна дашехь хила дезаш долу маьIнаш гуш ду.

Бералла дахаран хаза мур бу, масеран а юкьара, цхьатерра: «кIант, йоI, бохург дан а доцуш», къестамаш а боцуш, цхьа юкьара цIе йоцург – бераш. Дуьххьара баккхийчара дохадо бераллин дуьне «йоI», «кIант», боху царна юкьехь къастам беш: «Хьо йоккха йоI, эхь ма ду, нехан кIенташца яьлла лелар...» зудабераш шайца хуьлушдолчух ца кхета, шашь даккхий хуьлуш хиларх, шашь бераллех довлуш хиларх. Автора церан кхиар синкIоргаллехь (подсознательни) лачкьийна, кIенташца ловза лаарца, царна оьгIазаихарца, дегабаамашца гойту. Цуьнца цхьаьна шена адамийн амалш, психологи йовзар а гойтуш.

Билгалдаккха лаьа, оццул болчу дийцаран хиламашкахь «шо-шерашка» бовлучу, хIара ву аьлла, цIарца билгалваьлла турпалхо вац я турпалхойн амалш кхиар дац гойтуш. Уьш бераш ду, массо цхьатерра бераш. «Шо-шерашкара» цхьа шо хилла а, цхьа бутт, цхьа де, оцу дийнахь хилла цхьа хилам бац гойтуш. Дийцаран юьххьера дуьйна схьа коьрта турпалхо бералла ю, бераллин дуьне, шераш, денош дIасакегаделла, изделла. Бераллин юкьара сурт ду дешархочунна дуьхьалхIуттуш. ХIора хилам, берийн кхиар даьржинчу суьртехь а ца гойтуш, мIаьргонашца гайтина яздархочо, и мIаьргонаш цхьана дашца билгал а йохуш, бераллин сиха болар ца дохо санна. Дийца хIума доцуш, къеггина сурт гайта йиш йоцуш вац автор, амма иза коьрта ца лору цо. Коьртачунна вай тIедига Iалашо йолуш, цхьана ойланна тIе кхачо гIерташ, дийцаран хатI ца хуьйцуш, чаккхене дуьгу яздархочо.

Дийцарехь турпалхой билгалбохуш а, дуьххьара цIерашца ца бовзуйту

яздархочо: «цхъана йоІа, цхъана луларчу йоІа, сарахъ, шайн урамехъ буърканах ловзучу берашка а хьобжуш, гІантахъ ша хиъна Іаш, шен луларчу цхъана кІанте», – олий дуьйцу. Иза а ларамза дац, иштта ларамза дац хІора абзац жимчу элпаца йолалуш хилар, хІунда аьлча, цкъачунна гучудаьлла билгалонна, маьІне хІума дац дийцарехъ, ойла сацо, ойла чекхъьялла, тІадам билла. ЙоьІан, кІентан синхаамаш кхиъча, тІаьхъа гучуйовлучу церан амалшца йоьвза дешархочунна церан цІераш. Иза а Бексултановн кхоллараллин цхъа амал ю, хІокху дийцарехъ кхин бІаьрла гучуйолуш яцахъ а, цуьнан кхоллараллехъ гучуйолучу дуьненахъежамийн амаг – Бексултановн коьрта турпалхой шайн амалшца, шайн гІуллакхашца, декхаршца бІаьрла къаьсташ хуьлу, дерриг дийцар, яздархочо юьхъарлаьцна идея царна гондахъа а йолуш, церан амал ястархъама. Амма хІокху дийцарехъ нийсса бІостанехъа ду, дийцарехъ коьрта хетачу турпалхоша кхин декхар ду кхочушдеш, цаьргахула авторо дешархо тІевуьгу хІокху дийцаран коьрта ойланна.

ЙоІа дуьххъара йоккху кІентан цІе: «Шамси» – цуьнца цхъаьна дуьххъара йоьІан чохъхъара дуьне, цуьнан синхаамаш а бовзуйту авторо. Яздархочунна карадо дешнаш, басарш, шена берийн дуьне довзар гойту цо, цуьнца цхъаьна кхоллабеллачу синхаамца йоІ йоккхахуьлуш гойту, иза гучудолу йоьІа вовшашца цхъа зІе йоцуш, ойланаш, дешнаш хедош, дешдолчу къамелехъ а: «цкъа цхъаь дуьйцуш, юа важа, тІаккха кхечунна тІейолуш, цхъа а кІорге, бух боцу хІумнаш, цхъа пайде а доцуш долу, кІант сацо, шеца вита...» «Киндер» чохъ йолу мотцикл кховдош, юа «Сумерки» кино юьйцуш а – бераллера ялаза, йолуш йоІ ю вайна гойтуш. Оцу мІаьргонехъ дуьххъарчу бІаьрхишца хецабеллачу синхаамашца кхиъна яьлла йоІ хІутту вайна хьалха, кІант генна шена тІаьхъавуьсуьйтуш «бІе, эзар шарна».

Жимчохъ дуьйна гуш, евзаш, лулахъ ехаш йолу йоІ кІантана «бІе» шо даьлча го, дуьххъара йоьІан цІе а йоккху: «...кІантана йоІ дуьххъара го, шен урамера, цхъана классера, шен лулара йоІ..., корах хьаьжча, церан кор а гуш, церан нана а, цициг а гуш...». Кхоллабеллачу безамо бІаьргаш биллина кІентан, маьІне доцу церан цициг а, нана а, дуьхъалара кор а галла, уьш маьІне хеттал синхааман нуьцкъалла гойту яздархочо. Кхуззахъ гучудолу, маьІне йоцу билгалонаш маьІне муха йоьрзу. Синхаамаш кхиабовьлчий бен турпалхой гучу ца бовлу дешархочунна. Амма кІант, йоІ вайна дуьххъара бевзина турпалхой бац, цундела коьрта турпалхой бу аьлла я дийцар церан кхоллабеллачу безамах ду ала ца хІутту. ХІунда аьлча, цаьрца хуьлушдерг, цара лелошдерг массаьрца а хилла, хьакхаделла ду кхиарехъ, дахаран оьмарехъ.

Дуьххъара хІокху дийцарехъ хаало, кхета Н. Думбадзес аьллачу дешнех: «Ас сайн произведенешкахъ коьрта турпалхо боху стереотип дІаяьккхина. Сан коьрта турпалхой дешархочун кхоллалуш болу синхаамаш бу, дика а, вон, беламе дерг а, белхаме дерг а...». Цу тІе доьгІна ала йиш ю хІокху дийцарехъ коьрта турпалхо иза дагалецам бу, ностальгия, дІадаханчух йолу цІена, сирла гІайгІа. Дагалецам, сирла гІайгІа, дуьнен чохъ хІумма а дІадан йиш цахилар, дерриг вайн дагалецамашкахъ дуьсуш хилар – иза ю хІокху дийцаран коьрта идея. Нана шен кІант хьостуш, тевеш, генна ойланашка дІайоьду, шен бералле, юьрта, ураме, ша цкъа ирсе хиллаче: «...кІант тевеш, теван гІерташ, дІайицлуш,

йицьелла, цу хене, жималле, цу шерашка, цкъа дайначу, юрт, урам, бералла, дагалецамаш, безамаш, довха бѡаьрхиш, сатийсамаш, юха кхано, дѡа къанделча, даккхий хилча, хан яьлча, дагаоьху и мерза хенаш, дависа, боху, дагалецамаш, йисте кхаьчна шерийн мур, бѡаьргех оьгу хинтѡадамаш». Фолкнера шега яккхий предложенеш хѡун ѡалашо йолуш язѡо ахь хьайн романащкахь, кегийнаш а ца язьеш, аьлла, хаьттича, жоп делла боху: «Хѡора стаг хѡара дуьне дита дезаш ву, цунна хаьа дуьнен чохь яккха елла хан кѡезиг юйла, цундела стеган дерриг дахар, цо лайна хазахетар, халахетар къолам буюххьехь тарда гѡерта со. Дѡадахнарѡ дан а ма дац, адам дуьнен чохь мел деха, цуьнца а, цуьнан дайшца, наношца мел хилларѡ – иза ша адам ма ду. Адам – цо мел йиначу ойланах лаьтта. Цундела йоккхачу предложенехь адамо мел лайнарѡ, цуьнца мел хилларѡ а, хиндерѡ а цьхана мѡаьргонехь гайта гѡерта со».

«Юрт, урам, бералла» дийцар йоккха цьха предложени ю, адамиьн дахаран кхо хан шена чулоцуш, тидам бан беза дийцар долалуш яханчу хенахь ду, тѡаьххьара предложени хѡинца йолчу хенахь, йоѡучу хенан вайн цу дийцарех йо ойланаш ю. Хѡокху дийцаро дуккха а ойланаш йойту, дийцаран гурашкара а воккхий, ойла генна дѡайоьду, хѡора а шен дахаре юхахьожуьйтуш. Фолкнеран дешнащкахь а карадо хѡокху дийцарх бакьдерѡ иштта кѡентан ненан ойланащкахь а: дѡадахнарѡ юхаденлуш, юхахьаьвзаш, гуотуьйсуш, тахана хьоьца, кхана кхечуьнца, юха дерриг а хьоьца а дуьсуш, цкъа а хьох дѡа ца къаста, даима даха диса, кхечу дахаршца, суьрташца, мѡаьргонашца.

Вай хьалха а хьахийра: дийцар жимчу элпаца долиьна авторо, аьлла. Тѡаьххьарчу предложенехь кхочушхилла хилам бу, цундела яздархочо доккхачу элпаца йолайо: «Ткъа кхузахь, тахана, хѡинца, цьхана кхечуьнца йоьлу лулахо, ненан марахь воьлху жима кѡант а...» – циггара дѡадолалуш хетало и дийцар я чекхдолуш, цу шерашка, цкъа дайначу вайн ойла дѡаюьгуш.

УСМАНОВ Іарби

Рицкъанаш къасто Ин

Бекара пондар. Боьлхура кехат-пондар. Зевне-сингаттамечу цуьнан озо, цкъа бертаза давуьгура гена пана махка, тІаккха, айвой, хьалавоккхура лаьмнийн бахъашка, карзахдаьлла са, йийсаре лоций, даржадой, дахьора шерачу аренашкахула. Цуьнга ладугІуш, тап-аьлла, дІатийнера БелІагой - эвларчу Эламирзин хІусамехъ болчу синкъерамехъ мел верг, жима а, воккха а. Ла ца дугІийла а дацара, пондар локхуш ерг говза пондарча Марем хилча, иза хьена-мила ю массарна а хууш хилча, муххале а. Детица кхелина исбаьхьа кехат-пондар, шен озах боккхабеш санна, ловзуш, бекара Мареман хазачу куьйгашкахъ. ДІатийнера нах, хелхаран бал сацийна, тхьамдано:

«ЛадугІу йиш лакхахьа вайна, Марем»,– аьлла, цуьнан цІе яьккхичхьанна. Амма, цхьа а ца кхетара оцу эшарх, Гада санна. Цхьаьнна а дагах ца кхетара иза, кхунна санна. Оцу эшаран мукъамехъ шера схьахезара кхунна шен кийра сийна алу йиллина дешнаш. «Алаза делара уьш, хазаза велара со, байттамал, - ойла йора хІокхуо хІинца а, – цхьа догдохийла-ха ярий хІетталц!»

«... Доккха Ин ду вайшинна юккъехъ,
Цкъа а вайшиь вовшашна
тІекхочуьйтур доцуш...»

...Кхин а дуккха а дийцира Марема, даьржина – кегаделла, дуьйцучунах ша а цецьюьйлуш. Гуш дара, и дийца цунна атта цахилар, амма кхин дІа дерг Гадин кхетамо башха схьалоцуш а дацара. Дика дага а ца догІу хІинца а, хІетахъ хийистера ша дІа муха вахара, оцу дешнаша вагийна, юхьІаьржа ца хІуттуш...

ХІинца Марема локкхучу пондаран хІора мукъамехъ юха а шера схьахезаш ду-кх уьш!.. «Доккха Ин ду вайшинна юккъехъ»... ХІан-хІа! Кхин дІа хІара бала лан де дац! ДІаваха веза кхузара, цхьа бахъана хІоттийна, вист а хилла... Ван а хІунда веара?.. ХІунда веара?.. Хаа хІунда хайитина-те соьга, ша кхуза еаний? ДІа а муха воьду, оцу эсала-боьмаша Іаьргаша кхуьнгахьа боьрзий, дагна мерза гилгаш дохуш, кест-кеста ткьес тухуш хилча, ша хьастагІа аьлларг ца аьлча санна...

...Цхьа кІира дара, хІетахъ хийистехъ хІара шиь вовшахкъаьстина. ХІетахъ дуьйна Гада, шина декъе векъавелча санна, вара. Цхьаннах – шиь хилла! Гада – хьалхарниг. Гада – шоллагІниг. И шиь гуттара вовшашца къуьйсуш вара. «Кийрахъ дог дац хьан? Цо аьлларг ца тоьа хьуна? Я цунах ца кхета хьо?– хойтту хьалхарчо. «Кхета дера со-м, амма цо ма ца аьлла, кхин дІа шена тІаьхьа ма ваза, вайна юккъехъ дерг дІадаьлла! – жоп ло вукхо. «Хьох къахеташ ца

аьлла! Кхеташ ма ду иза иштта а! Иза хьена-мила ю ца хаьа хьуна?» – хьалхарчо. «Иза а хаьа. Со а ву-кх Чечанара ГИанин Гада, – гИийло дуьхьалойо шоллагIчо, и хьалхарниг вен дог а догIуш.

– Хаьа, дика хаьа, сан мискалла йогIуш йоций церан дайн хьолаца. Ткъа, хIун дан деза ас догучу дагна? Цунах ца йовлалуш, буьйсанна наб йоцуш, дийнахь тем боцуш, Маремах хьерчачу мерзачу ойланашна? – мохь бетта Гадас дуьнене...

– Йицъян еза, йита еза, «шен йоцчу вордана ма хаа», – аьлла вайн дайша!..

– Ядо еза, иза а эцна, пана махка дIаваха веза, цул тIаьхьа сийна цIе ялахь а, – кьийсало и шиь...

Маржа дуьне я! Цхьатерра ца делла-кх хьо массарна а! Хьал-бахам, ирс-аьтто, гIайгIа-бала, тайп-тайпана белла-кх Дала адамашна!... Кегаелла ойланаш... Хьере хилла корта... Мовсар мукъане а велара юххехь, иза цIера ваьлла а хилла веа тховса... Ткъа, юххехь хиъна Iаш волчу кхузарчу хьеше Салмане, ма-дарра дуьйцийла а яц...

...Да мел хаза доладеллера довзар...

***

Нохчийн шира юрт Чечана мехкан ловзарна кечам беш ю. Кечам беш аьлча а, кечам бина баьлла, беа хьеший схьакхачаре хьобжуш, ловзар дIа ца доладо тхьамдано. Йоккха майда чулаьцна, дуьхь-дуьхьал хIиттийначу гIанташ тIе охьахуйшуш хазачу духарца кечбелла кегийрхой бу, цхьана агIор – мехкарий, вукха агIор – кегий нах. Кобртехь лаьтта тхьамдиний, бехкечу хьешашний лерина стол. Оцу стоьлана лахахьа, божарийн могIа болалучохь, охьахевшина кийчча Iаш бу пондарчий, вотанчий, геманчий. Тхьамдина тIевоьдуш, кегийчу нахана тIевоьдуш, мехкарийн тхьамдина хьалха соцуш, шен декхарш кхочушдан кечлуш ву тхьамдано хIоттийна човс. Къайлах, нахана ца гучохь, кечам беш ву ши жухарг, беламе духарш а дуьйхина, шашшиь ца вовзийта юьхьа тIе туьтмIаьжгаш а йобхкина. Шен хан ю церан ловзарна юккъе бовла билгалйина.

– БогIуш бу! БогIуш бу! – аьзнаш хеза ловзаран гона арахьара.

– ДIалакха пондар! ДIатоха вота! – омира до тхьамдано, ша хелхаран бал дIаболош, юкба а волуш. Кегий нах, цуьнан сийдеш, хьалагIовтту, мехкарийн тхьамда, цуьнца хелхаяла, гона юкбайолоу...

Арахь кхоь пайтон соцу. Цхьанна чуьра мехкарий охьабуьссу. Уьш дуьхьалбевлачу зударша чубуьгу, божарий, ловзаран гонна тIебогIий, бал чекхбаллалц соцуьтIа а хуьлий, и чекхбаьлча, юкбабогIу.

– Ассаламу Iалайкум! Хьеший тIеобций аша?

– Ва Iалайкум салам! «Хьаша – беркат ду», – аьлла вайн дайша! Дезаш тIеобцур ду, шу санна долу хьеший, муххале а! ДогIийла шу марша! – дуьхьал а волий, массарна а маракхета тхьамда, хелхавала гIаьттинчуьра кхин охьа а ца хууш.

Хьеший тхьамдина юххе охьаховшабо.

– Хьеший, шу марша а догIийла, – хьалагIоттий, маршалла хотту мехкарийн тхьамдано, божарий хьал-де хаьттина, дIатарбелла бевлча.

– Делера маршалла хуьлда шуна а! Охьаховша. Дала сийдойла шун! –

хъалаайло, гарехъ, царех воккханиг.

Ловзаран хила деза низам д'акхайкхадом тхъамдано.

«Акхачу дивизина» юкъяйог'учу нохчийн дошлойн полкан декъашхой хъажа-х'отта ц'а бахкарна лерина мехкан ловзар д'адолало...

– Мовсар, – олий, хъан т'е мушка йо шен доттаг'чунна Гадас, – вай даха, д'о гуьлмаьнда тиллина йо ледара-м яц! Иза соьга б'аьргбетташ йолчух тера а ма хета суна.

– Иштта хила лаба хир ду хъуна, – велакъежа доттаг'а.

– Иштта дуй, вуьшта дуй-м ца хъа суна, сан б'аьрса д'а-м ийци оцу йо'а, – шен к'айн месала куй б'аьштиг т'е т'а'або Гадас.

– Иэцнехъ, дер ду вай цуьнга иза юха схъадоьхур, – куьйгаэшарца юкъялелаш волу човс т'екхойкху Мовсара. – Жима кьонаха, д'о лаш йолчу ал гуьлмаьнда тиллинчу хазачу йо'е х'окху Гадин ша д'адаьхьна б'аьрса схъало боху алахъа, х'ара Делан эхарте верзо шена ца лаахъ, – олий, хабар дохуьйту.

– Дера, эр ду-кх, х'окху сахъгехъ-м, – вела а лой, д'ахъоду човс мехкарийн мог'аре. Цхъа хан яьлча, юхавог'ий, шина доттаг'чунна юххе охъалахло.

– Э-э-э, доттаг'а, хъуо мича кхевдина хъий хъуна? – воьлу човс.

– И бохург х'ун ду? Мича кхевдина?

– Дера кхевдина лакха!

– Схъадийций валахъа, лекха а, лоха а дитий! Х'ун боху йо'а? – т'евоьрзу Мовсар.

– Доцца аьлча, оцу йо'ан ц'е Марем ю. Иза д'о лачу Орцин Тапин вешин йо' ю.

– Ох'о! Т'аккха, т'аккха, дийцал ахъ! – меттахволу Мовсар.

– Цуо х'ун боху аьлча, Дала хъох кьинхетам бойла, боху, вуьшта, шен кхузахъ х'умма а дуйцийла яц, ловзаргахъ бехке нах болу дела.

– Дадисса вайн, сан доттаг'а, лакха кхевдина хила а ма хилла вайшиь-м, – Гадин белшах куьг туху Мовсара.

– Вай а дац башха лахара а, – велало Гада. Юха, човсехъа а воьрзий, – х'инца ахъ х'ун дей? Цхъа бахъана а х'оттадай, цунна юххехъ лаш йолчу йо'ана т'е г'ой а, Мареме Дела реза хуьлийла хъуна, боху, ала, г'иллакхехъ жоп даларна. Нагахъ схъахъожуш мукъане а хила ала, собаре хир ду тхо...

...Собаре хила а хилира Гада, амма кьарлурвоцуш. «Хъажахъа, мича кхевдина! Стенга догдоху? Бер санна, цо ловзош ву, к'орда ма динна, охъакхуссур ву!..» Масане хазадора уьш маьI-маьIнера, шоллаг'ичу дийнахъ лула чукхайкхинчу Марема «дуйненан синкьераман г'уллакх» т'еэцна, Гада цунна т'еххийза волавелчахъана. Амма, Гадина уьш хезаш а дацара, хаза лууш а дацара. Цуьнан ойла оцу дийнахъ дуйна цхъаь яра - мухха гина а, миччахъ гина а, Марем гар. Цуьнан шадоллу дахар а, муха лоцу а ца хууш, оцу ойлано, кхоччуш, д'алаьцнера, хъаладуьзнера. «Дуйненан синкьерам...», – бохург башха т'аьхъало йолуш г'уллакх доций а кхетара х'ара, амма кхин д'а к'оргене ца г'ертара, х'ара карахъ дерг цхъа экама, лардан деза, ховха х'ума дуй хууш, Марем гаран м'аьргонех марзо оьцуш, и м'аьргонаш лораза ярна кхьоруш. Бакъду, нагахъ, вистхила аьтто болчохъ, вовшахкхетар нисделча, Гада шен кьамел, кица даладой а, ялор-ийгар т'е даккха воьлча, Марема к'еда-мерза хъовзадой, кхечу аг'ор дерзадора, оцу кьамелах ша а кхьоруш санна.

«Бакъ ду-те наха дуьйцурш? – шеконо дог шелдора тІаккха, – сан Іехаваларх самукъадолуш, хан йойъуш ю-те?» ТІаккха... «КІорда ма диннехъа»... ХІан-хІа, ца теша. Ямартло яц оцу бІаьргаш чохъ, шалхо яц. Наггахъ бен нисса бІаьра ца хъажахъ а, гуш ма ду иза. Нах кхетар бац цунах. Цхъа Мовсар кхетара дерригенах а. Деган доттагІа Мовсар...

Генавоццуш Іаш вара Мовсар, дика таро йолчу дас Минкаила зуда а ялийна, бовваьккхина, охъахайина. Цхъана суьйрана Мовсаран кетІа вахара Гада.

– Ассаламу Іалайкум! Хъаша тІеобций аша? – аьлла, бегаш а беш.

– Ва Іалайкум салам, мехка воцу хъаша! – бегаш дІаййцира хІусамдас, дуьхьалваьлла, – хьо лаа а вуй-те, хьо тара а вуй-те, сарахъ суьйренца, бузучу малхаца?

– Со лаа а ма ву, со тара а ма ву, со даа а ма ву, со мала а ма ву! Дуй вайгахъ даа-мала?

– Яа ма ю вайгахъ, гІайракх санна сискал, мала ма ду вайгахъ бух сирла... морза!

– ЭхІ, эццахъ дуьйхира и шадерриг а! – маракхийтира Гада шен доттагІчунна, – иллин мукъамера дІаделира.

– Иза-м хІумма а дацара! Кхин хІума а карор ю вайна.

– Вайшимма хІунда лъхуш ю и «кхин хІума», Зайнап мича яхана?

– Иза денцІа яхана ю. СхъайогІур ю, вайшиь луйш-олуш Іашшехъа. ХІахІ, схъадийцал, керла хІу ду, – чу а вигна, паднара тІе охъахайра Мовсара «мехка воцу хъаша», – дуккха а хан ма ю вайшиь ганза, селхана делкбал тІаьхъа дуьйна.

– Керла хІумма а дац, хІара ду, аьлла, дийца. «Мехка воцучу хъеше» кхаа дийнахъ – буса хоттуш ца хилла, хьо хІун гІуллакх дохъуш веана, амма сан кхаа дийнахъ Іан йиш яц. ХІинцца дІадийца ас айса деана гІуллакх?

– Дийцал, дийцал!

– Ши стуй, вордий лур дарий ахъ соьга кхана?

– Эссай, ма доккха гІуллакх дохъуш веана хилла хьо! Со а ву, бага а гІаттийна ладуьгІуш Іаш, цхъа хаза хІума ца дуьйцу-те, бохуш! ХІун дан воллу хьо?

– Дечиг кхачош доллу вайгахъ. Дечиге ваха воллура со.

– ХІан-хІа! Ца ло! Ши сту а ца ло, ворда а ца ло!

– ХІунда? – цецволий, кхуьнан бІаьра хьожу Гада.

– Вайшиь цхъаьний воьду дела!

– И–ша ду! Гуттара дика хир дара тІаккха-м! И муха дагадеара хъуна?

– Иштта дагадогІу суна цхъацца хІума, цІеххъана!..

Сатоссушехъа, ламазаш динчул тІаьхъа, новкъавала барт а бина, дІасакъаьстира ши доттагІ...

***

Басарш а ца кхоош, Іаламо хазйинера гуьйренан хъун. Дитташ тІера гІаш, бІаьстенан хенахъ санна, сийна лаьгташ дара, ткъа цхъадерш цІарула цІен бос эцна дара. ГІийло хьобкхучу махо лестош, дитташ тІера, шабар-шибар деш, охъаогучу можачу гІаша кІеда куз бинера лаьгтахъ. Цу куза тІе байн ког боккхуш, хъуьна юккье вуьйлира ши доттаг, ворда, лахахъ, новкъахъ а йитина. Цхъадика, гена ваха ца дезаш, дечиг шорта дара: махо кегдеш охъаэгна даккхий,

декъа генаш а, стохка доккха диллинчу лайно кегдинарш а.

– ХІахІ, кІант, хІинца тІетаІар ву-кх вайшиъ! Сихо елахъ, дечиг дик-диканиг бен а ма диллалахъ! – Каде хъавъзира Мовсар схъакхоччухеа, схъавогІучу хенахъ башха къамеле ца волуш, ойлане хилла волу.

– Ойн, вайшиннан хІу сихо ю? Сахилале схъакхъчна волу вайшиъ, цхъана шина сахътехъ вер ма ву хІара ворда йобътина-м! – цецваџлла, цуънга хъаџира Гада.

– Сихо чІогІа ю! Цул совнаха, херх хъокхуш, хеда а деш, нийса-нийсаниг дилла а деза вордана тІе дечиг! – доккха га такхийна деана охъатесира вукхо.

– Куъцана гайта дахъа-м ца воллу вайшиъ хІара?

– Куц массо хІумана тІехъ а хила деза! Раз-пурх тІе генаш а кхисина, ворда а йобътина, дІавоџдуш вайшиъ гинчо, хІун эр ду хабий хъуна? «Деллахъа, ма тІалам боцуш ши къонаха ву-кх шуъшиъ!» – эр ду. Иза алинта вайн йиш яц! Схъатакхаде дечиг, катоххий! – омира дира Мовсара, вела а луш.

– Кхочушдйир ду, хъан Сийлалла! – ДІахъаџира Гада.

Дан а дара Мовсара деш долу массо хІума а тІалам болуш, кхачам болуш. Цхъа шо бен кхул воккха воцчу цо, цхъа гІементхІобътинчу къонахчо санна, хъесап дора массо хІуманна, эрна, даъсса хабарш а ца дуйџура цкъа а. Цундела Гадина деза хетара кхуънца долу доттагІалла а, шашшиннан вовшашца болу лерам а. Ткъа тахана хІара шиъ схъавогІуш хІунда вара-те хІара ойлане, цхъа къайлах дагалаџна хІума долуш санна, боху ойла а хъийзара Гадин коърте. Делахъ а, шех лачкъийна цуънан цкъа а хІумма а хилла доцу дела, дІалаџхира кхуо и ойланаш, новкъарлойо мозий санна. Хатта а ца хабттира хІумма а. Кхуънан а дацара Мовсарх лачкъийна а, цунна ца хууш цхъа хІума а, кІоргера деган ойланаш а тІехъ. Маремаца йолчу юкъаметтигах лаџна ерш а тІехъ. И цхъаџ вара кхуънан оцу ойланийн теш. Царах дика кхеташ волу, дагарадийца хъакъволу теш...

Мовсара ма-бохху, дика-диканиг хорџуш, хедош, нисдеш, дечигах, бухъ а баџккхина, ворда йобътира шина доттагІчо ши-кхо сахът далале. ТІаккха, охъа ца эгийта, тІехула муш а бихкина, цІехъа боџдучу новкъа велира.

– ХІара ду-кх дош! – самукъаџаллера хІинца Мовсаран, хІара шиъ цІехъа волавелча.

– Дотта-м дотгийти ахъ иза, гІуда тоџхча санна! – бахахъ а, новкъа хеташ Гада а вацара...

Луџиш-олуш, хъуънхара хІара шиъ араваџлча, Чечана чу боџдучу новкъара, стерчийн юџхъ а лаџна, ворда аџтту агІор дІахъовзайо Мовсара.

– ХІей, ахъ хІун до? Вайшиъ цІа ца воџду? – цецваџлла, доттагІчуънга хъоџу Гада.

– ЦІа воџдуш вац вайшиъ? – цхъа хІиллане, юхажоџу ваџа.

– Вац, дера, иштта дІаводахъ-м, хІара гІали тІе боџду некъ ма бу!

– ХІумма а дац, схъаволахъа, гІали тІехула гІур ву вайшиъ! – вела а къеџаш, куџг лестадо, сецна лаџтгачу Гадига доттагІчо.

– Ойн, и ду хаза! ГІала мичахъа ю, Чечана мичахъа ю! Боккъалла а луџиш вуй хъо?!

– ЧІогІа боккъалла луџиш ву! Схъавола, схъавола, – юха а куџг лестадо Мовсара, меттах ца волуш лаџтгачу Гадига, – цхъа гІуллакх ду сан цигахъ, сарале юхавогІу вайшиъ!

– Гуллакх делахь-м, ца хаба суна! – оила йина-а, тӀаьхьа хӀутту важа.

... Делкъа хан хуьлуш гӀали чу волале цхьана майданыхь хӀобттинчу дохнан базарна тӀекхочу хӀара шиь.

– ХӀоккхузахь цхьажимма саца веза вайшиь, - олий, ворда гу лекхачу а йоккхий, дӀахӀутту Мовсар, кхо лелочах кхеттане а ца кхеташ волу Гада ша волччохь а вуьтий.

– ХӀей, нах! – чӀогӀа мохь туху дечигах йобттинчу вордана тӀе а волий, – дика мехах дӀалуш болу ши сту оьцург чехка тӀеволалаш. Хьелахь тӀаьхьадуьссур ду шу!

Гадийн ши бӀаьрг къаьрзий, горгло.

Мовсара, бӀаьрг а таӀабой, кхунна дуьхьал куьг лоцу.

– Жима къонах, хӀара ши сту дӀабобхкича, дечигах йобттина лаьтта ворда мича яхьа волла-те хьо? – воьлуш, тӀевогӀу ши-кхо стаг.

– И ворда а, дечиг а цаьрца-а дӀадухкуш ду, – шек а воцуш, жоп ло вайн совдегаро.

– Ванах, хьо кхетамчохь ван а вуй? – тӀевогӀий, хӀара вордана тӀера охьаозаво Гадас.

– Тахана санна кхетамчохь цкъа а хилла вац-кх со, сан доттагӀ! Шек дӀа ма валахьа! ХӀинца дош а ло суна, со хӀара гуллакх дина валлалц суна новкъарло ца ян. ТӀаьхьа ас дуьйцур ду хьуна шадерриг а. Цул а, дӀаса а волуш, вайшинна оьцуш верг лаха, сихо хир вайна.

– Дика ду, дика ду! Цхьаь хир ду-кх ахь лелориг, – догдуьллий, дӀасоцу хӀара, – Мовсар дика ца вовзахьара, дегабаам бан хӀума дара-кх хӀара, боху оила коьрте а хьийзаш.

Дагадеана хӀума, шеко йоцуш, юха ца волуш, кхочушдеш тӀедал дара Мовсаран. Цуьнан тидам мосуьйттазза бинера Гадас шайн доццачу дахарехь Иттаделлачу хьелашкахь. Дацара иза, оила ца еш, я сихвелла, хьекьале доцург цо до бохург. ХӀан-хӀа. Текхораш, таьжгенаш ца езара цунна. Деш дерг сацам боллуш дора, дина даьллачунна цкъа а дохко а ца волура. Цундела, массо а хӀумана тӀехь бӀобулура цунах кхуьнан а, нехан а. Амма, хӀара санна дерг гина а, хезна а дацара хӀинцалц. «Цхьа ондда бахьана хила-м деза, хӀара болх бан, цхьа йоккха тӀалашо а», – аьлла, къарло Гада, дийцарх гуллакх хир доций хууш. ДӀасецна ца тӀа, гӀо дан хӀутту, дӀаса а волалуш, хӀара шаьшшиннан тамашийна «товар» кхайкха а деш. Бакьду, кхуо башха къахьега оьшуш а ца хиллера оцу тӀехь. ХӀуманна цхьа, дагахь доццучу агӀор, аьтто хуьлуш вара Мовсар. Дукха хан ялале масех стаг тӀегулвелира кхарна, цхьацца хеттарш а деш, цхьаболчара бегаш а беш.

« Дечигца цхьаьна стерчий духкуш гина вац-кх со, тахана бен», – элира, ирахьаьвзина дуткъа мекхаш а долуш, дӀасауьдуш кегий бӀаьргаш а долчу цхьана къонахчо.

« Дечигца духкуш стерчий даций уьш-м, стерчашца цхьаьна духкуш дечиг ду», – юкьаиккхира месала куй берг, мичара вели ца хууш, веана, схьаиккхина.

«И кӀант, хьаха, вац Ювдал, аша хабар дийцахь а, – тӀевеара, басадаьлла боьмаша чоа дуьйхина, зьортала цхьа стаг, – цо боху мах бинарг, кертахь уггар оьшуш йолу ши сту боьжна ворда а эцна, хьуьнха ваха а ца везаш, тӀехь йобттина дечиг а долуш, шен керта гӀур ву-кх».

«И дечиг оьцур дара ас, дика дечиг ду иза», – цхьамма олуш, «ворда аса а

оьцур яр-кх», – вукхо олуш, цхьацца къамелаш а хезара.

Мовсара башха тергал а ца дора уьш.

– Жима къонах, хIун мах хIоттийна ахь оцу хьайн бахаман? – ЮхатIевеара, хьалха тIевеана хиллачу кхааннах, хаза тойина сира маж ерг.

– Кхо туьма деллачуьн хир бу-кх и шаболлу бахам!

– Шина туьманах дика дин лой, хьий хьуна?

– Ойн, цхьана динал оьшуш хета хьуна берстина баттIа боллу ши сту? ТIехула тIе – цIена ворда, иза йобьтина дечиг? – бакъволу совдегар санна, мах бийца велира Мовсар, Гада цец а воккхуш.

– Иштга хила а там бу иза, жима къонах, хьобга хьаттича, – вела а велла, гиллакхехь вистхилира маж ерг, – делахь а, и мах ца кхочу кхеран. Ас хIара ши сту безабаларна дика мах ло хьуна, схьало хьайн куьг, – олуш, шен доккха куьг схьакховдийра.

Мовсар гIеххьа соцунтIа хилира, цо хIун эр ду ца хууш, амма, цхьа йилбазалла доцуш йолчу оцу стеган юьхь-сибате а хьаьжна, цо схьакховдийна куьг лецира.

– Це хIун ю хьан? – куьг дIа а ца хобцуш, кхуьнан бIаьра хьаьжира важа.

– Мовсар ю сан цIе.

– Мовсар, ас юха а боху, хьо жима ву, аьлла, хьобга боцу мах а буйьцур бац ас, хьо реза велахь, ши туьмий ворхI сом а делла, ас оьцу-кх хьобгара хIара ши стуй, вордий, оцу тIехь долу дечиг а.

Мовсар Гадига хьожу, хIун де ша, бохург санна, амма вукхо, шена ца хаьа хьуна, бохучу хьесапехь, белш саттайо.

– Ас доьхки-кх хьуна оцу мехах и ши стуй, вордий, дечиг, – резахуьлу Мовсар.

– КIант ву-кх, кIант, осал а воцуш! – Мовсаран белша тIе аьрру куьг дуьллу вукхо, дагардина ахча схьа а лой, – Дала беркат дойла хьуна оцу ахчанах!

– Дала беркат хьуна а дойла, гIоза а леладойла ахь уьш! – мара а кхетий, вовшахкъаьста мах буйьцу шиь...

– Гада, хIинца вайшинна хIун оьшу хьий хьуна? – кхуьнан пхьарс схьалецира Мовсара.

– Ца хаьа, вайн Делора! Иза муха хуур ду суна, ахь лелочунна тIаьхьакхуьуш а ца хилча?

– Хьо тIаьхьа а кхуьур ву, хьалха а вер ву! Ткъа, вайшинна хIинца пайтон оьшу! Вовдуш стерчийн ворданца ваханехь а, вогIуш, кIентий санна, пайтонахь веара, бохуш, дуьйцуьйтур ду вайшимма юьртгарчу эладиттанчашка! Амма, цкъа хьалха гIали юккъе ваха веза вайшиь.

– Петарбухе ваха веза ахь алахь а, цецвала дисина хIума дац хIинца-м!

– ХIан-хIа, цига, цкъачунна, гIур вац!.. ХIей, вовдург, собар делахь, – куьг ластадо говрворданахь дIавовьдучуьнга.

– Чево изволите? – шина говран архаш юхаозайо йоккха маж йолуш волчу гIазкхичо, ши чкъург йолу гIудалкх саца а еш.

– Город нада!

– Надо, значит отвезём! А деньги у нас водятся? – шеконца хотту гIазкхичо, шина доттагIчуьн духаре а хьожий.

– Тибе хватит! – башха къамел дах ца деш, гIудалкха тIе хуу Мовсар, цунна тIаьхье Гада а...

... Кхоъ гIат долчу цIенош чохъ йолу Абубакаран туьканаш кIирандийнахъ гуттура а хуьлура наха хьалаюьзна. Тахана а иштта алсам дара цу чохъ адам.

Цхьаберш гIопастана хьалха лаьтгара, вуьйш, дан хIума доцуш лелий-те хIорш, аьлла, хеташ, чухула дIасахьийзара. Тайп-тайпанчу меттанашкахъ вовшашка къамелаш деш, сурсаташ духкучу чьонаш чохъ хьийзачу нахана юккъехула а ваьлла, ши доттагI хьалавелира шозлагIчу гIате – божарийн духар духкучу чьонашка.

– Ассаламу Iалайкум!

– Ва Iалайкум салам! – кхарна дуьхьал волу лекхачу дегIахъ, бIаьргех доьхкина даккхий куьзганаш долу къонах, - хIун оьшура шуна, кегий нах?

– Тхойшинна цхьатерра, диканаш ши чоа а, эткаш а, куйнаш а деза.

– Мовсар, – меллаша цхьаь ала гIерта Гада...

– Гада, – бехкбакхарца кхуьнга хьожу Мовсар, – дийца ма дийцина вайшимма...

– Дика ду, дика ду, – юха а, къера хилла, соцу доттагIа.

Лекханиг, бIаьргара куьзганаш хьала а айдой, лерина хьожу эцархошка, амма, хIумма а ца олуш, чухула дIаса хьежа волало.

– Ваша, тхойшиннан духаре а ца хьобжуш, сихо яй, тхуна оьшург схья ахъ, – цуьнан шеконах кхета Мовсар, – тхойшиь хьуьнах вахханчуьра схьавеана ву, юьрта дIаваха везаш а ву!

– Мичара ву шуьшиь?

– Тхойшиь Чечанара ву. ХIара – ГIанин Гада ву, со – Минкаилан Мовсар ву.

– Дика ду. Вовза лууш, бахара аса-м, – гIеххьа бехкалавахана хетало веханиг, – хIокху сахьтехъ вай шуна оьшург схьайохьур ю.

Мохъ тухий, шена гIоьнна цхьа жимха а кхойкхий, шина кIантана езарг вовшахтоха волало йохкархо. Лерина, гIеюхий юста а юстуш, хоржу шина доттагIчо хIуманаш. ГIаккха, мах а буьйций, Мовсара ахча дIало, вукхуьн чIогIа самукъа а долуш...

– КIант, хIинца дуьйцур ду-кх вайшимма хьуна луург, – сапаргIат къамел доладо Мовсара хIара шиь цIа ваха, дIанисвелла пайтона гIе хиьча.

– ВаллахIи, кеста-х ма дуьйцу ахъ иза, – дегабаам хаало Гадин озехъ.

– Бехк ма билла, сан доттагIа, суна къинтIера а вала, хьайга сагатдайтарна! Иштта ца динехъ, ахъ хIумма а дан вуьтур вацара, ткъа, хIара даза ца долуш гIуллакх дара. Кхана вайшиь Шела ваха везаш ву.

– Лаа воьдий Шела?

– Хала садитти ас, хIара гIуллакх дина даллалц хьобга иза ца дуьйцуш! Селхана хьо дIавахана дукха хан ялале, сан шича Келимат еанера вайга хабар дохьуш...

– ХIун хабар?

– Доккха ловзар ду боху кхана Шелахъ. Ша хьаштйолуш волу кIант цу ловзарга кхача, боху-кх Марема! Вай, ши кIант цига кхочур а ву-кх, Дала мукъалахъ!

Гадин юьхъ, шена хаа а луш, цIийелира Марема цIе якккхича, пхенаш чухула довха цIий хьаьдча санна. Мовсарна-м кхуьнан дагахъ дерг шадерриг хаара,

кхуьнан цунах лачкыйна цхьа а хIума доцу дела. Делахь а, шен тIехвоккхавер осала хета там бу-кх, олий, деган экама кIоргенаш, мелла а, хьулийора кхуо.

– Мовсар, – кийрахь кхиссало дог тедан а гIерташ, собаре доладо Гадас, – хьо санна доттагI ма эшавойла вайна мел везачунна а. Ахь соьца лелош долу гIиллакх ас велла дIаваллалц дицдийр дац. Амма, хIинца ахь динарг онда хIума ду, гIеххьа волчу кьонахчо дийр а доцуш. Сайн ницкъ кхаьчнехь, ас дойтур а дацара хьогга иза. Хьан дега Минкаиле хIун ала деза вайшимма?

– Сан дас суна догIу даьхни ша долара а ваьлла, сан дола схьаделла ду, боввоккхучу хенахь. Цунах сайна луург дан йиш йолуш ву со, Далла а, цунна хьалха бехке воцуш. Цул совнаха, сан да, лелла «борз» ю, кьонахийн гIуллакхаш дика девзаш. Иза кхетар ву. Цунна ахь са ма гатде. Хьо дечиг доцуш-м висси, цкъачунна. Иза а вайшимма дIанисдийр ду, вайн говраш а, салаз а ю.

– Иштта-м вайн кертахь а ю, Iамийчахьана, хIинцца дIайожа а мегар йолуш старгIанаш а, кхин цхьацца бежан а. Аса-м иштта кеч ца велча тIеоьцур вацарате вайшиь оцу шелахоша, аьлла, бохура?

– Хьанна кечлуш ву вайшинна хаьа, иза дита ахь! Вай «гIарчI» аьлла, хила дезаш ду! Хьан хIуманаш гIоза лелайойла! Кхана гур ду вай, Далла лаахь, – барт а бой, дIасакъаьста доттагIий, Гадин кетIа ма-кхаьччнехьа.

***

Марсадаьлла дIадоьдуш дара Шелара ловзар Мовсаррий, Гадий дIакхаьчначу хенахь. Говрашкара вуссушехь, кхарна тIевеанчу шина жимхас говраш, дIайигна, гоьзанах дIатесира. Бал саццалц собар а дина, «Хьеший богIу шуна!» – аьлла, боккхачу гонна юкьавигира хIара шиь кхарна хьалхаваьллачу човсо.

Тхьамданаш Iачу агIор вирзина, салам а делла, шайна паргIатъяьккхинчу метте, кегийрхошна юккъе, охьахира ши доттагI. Цхьатерра хаза кечвелла, вовшех тера а волуш, товш ши кьонах нехан тидам шайна тIебохуйтуш вара. «Ши ваша ву-те и шиь?» – хезира кхарна тIехьа лаяттаху зударша деш долу къамел. Амма, кхеран тидамехь дерг иза дацара. Охьахевшина, юххехь Iачу накьосташка вист а хилла, бIаьргтуьйхира мехкарийн могIаре. Гадин даго лобхург бIаьргашна карийра, дог ловзадоккхуш. ХIара шиь гинчу Мареман а бIарг серлабелира. Лере а таьIна, шена юххехь Iачу йоIе чехкка цхьа хIума элира цо. Вукхо, лерина кхаьрга схьа а хьаьжна, ела а кьежна, дуьхьал цхьаь элира.

– Хьеший, шу марша а догIийла, – ша Iаччохь хьалаайвелира даккхий мекхаш а долуш волу ловзаран тхьамда.

– Делера маршалла хуьлда хьуна а, – тхьамданан сийдеш, хьалагIаьттира ши доттагI.

– ДIабахийта бал, шен рогIехь, – човсе омра дIаделира тхьамдано.

– ДIалакха пондар, дIатоха вота! – мохь тоьхнна, дIаболийра шен болх вукхо.

«ЖаргIа-жиргIа, жаргIа-жиргIа!» – дIатуьйхира геманаш.

Хелхаран бал дIаболийна ваьлча, бIаьца йина, човс тIекхайкхира Мовсара.

– Дю Iачу Мареме хьайн даша тIехь юй хьо, хойтту, алахьа хIокху Гадас.

– Шу марша догИйла, боху, шу догИй хьобжуш, бIаьргбиттина, бIаьрса гIеллуш-м лаьтгара шен, – хабар деара юкьалелачо.

– Делера маршалла хуьйла, Дала сийдойла, – дIа а хьаьжна, хьалаайвелира хIара шиь.

Шиь-кхоь хелхаваьллачул тIаьхьа, кху шинна тIевеара човс.

– Хьаша ваккха, боху вайн тхьамданаша!

– ХьалагIатта, – муьшка йира Мовсарна Гадас.

– Пурба дац хьуна, кхин хIума ала! Хьо вала веза хьалха, – пхьарс Iаьвдира кхуьннан Мовсара, – Марем яккхалахь кхуьнца, – човсе а олуш.

– Массо а Маремаца вала лууш ву, амма кхуьнца ца якккхича ер яц, – Маремана хьалха а вахана, цунна тIе шен карара сара лецира вукхо. Марем, хьалагIаьттина, соцуьгIа хилира, Гада, хазачу боларца цхьа го а баьккхина, шена тIекхачалц. Дато туьйдаргаш долуш, дешица кхелина доьхка дихкина кIайн гIабали юьйхина Мареммий, бустамаш долу Iаьржа чоа дуьйхина, юткъа гIодаюкъ, шуьйра белш йолуш, лекхачу дегIахь, куц долуш волу Гадий юкьадаьлча, массеран тIе тидам бахара цу шинна. «Ма товш кIанттий, йоШий ду шуьшиь!» «Ма цхьаьна догIуш а ду!» «Хелха ма хаза долу ший а!» «БIаьрг ма хила шуна!» – схьахезара цхьаццанхьара, дукха хьолахь, тIехьа лаьтгачу зударийн могIаршкара. Цхьа го а баьккхина, тхьамданна хьалха и шиь кхаьчна, Гада бохь богIа воьлча, Мовсара, четара схьаьккхина, мокхазан тапча кхоьссира. Кхин цхьа го а баьккхина, хаза, нехан бIаьрг бузуш, хелха а даьлла, охьахевшира вуьйш. Бал чекхбаьлча, Мовсар шайна тIекхайкхира тхьамдийца хиьна Iаш волчу ловзаран инарло:

– И тапча дукха эвхьаза лелош юй-те ахь, жима кьонах? Мича бахьанийца кхуьссуш ю хьан иза? Хьажа мегар дарий цуьнга?

– Цхьанна а зулам дер доцуш, да волуш ю хьуна, инарла, хIара тапча. Уггар хьалха, Мареман сийдар, тIаккха сайн доттагI ларар дара ас иза кхоссар, сонталлина кхоьссина яцара. Тхан ден дех йиссина тапча ю-кх хIара, – дIакховдайо Мовсара инарлига.

– Жима велахь а, кьонахчуьн къамел ду ахь дийриг, – хьажа а хьожий, юхало инарлас тапча, – гIоза лелайойла, юьхьIаьржонах Дала ларвойла! Охьахаа хьайн метте.

...Маремана лахахьа агIор Iаш йолчу Хедина тIе хабар дахьийтина, Мовсара гIуллакх а дийцина, хан суьйренга ластва йолаяллалц Iийра ши доттагI ловзаргахь сакьоьруш.

– Таханалера ловзар цу тIехь чекхдели шуна, кегий нах! – тхьамдано схьа а кхайкхийна, нах хьалагIовтта буйлалучу хенахь, кху шинна тIееара цхьа жима зуда. «Шуьшинга цхьажимма собар де бохура Марема», – аьлла, сиха дIаяхара.

– ХIара совгIат дайитина-кх шуьшинна Марема, – юха а еана, схьакховдийра цо, хIара шиь, кел ара а ваьлла, говрашна юххехь лаьтгаш волуш, кIайн киса тIехьарчийна дезо гIутакх.

– Дела реза хуьлийла, Дала сагIа дойла, – схьайцира Мовсара ларча, – хьо гарал доккха совгIат дац шайна, боху ала! Тхайн синош кхузахь дитина воьду шаьшшиь, боху а ала шингге а..

Юьртаг а ваьлла, говраш юх-юххе а хIиттийна хIара шиь дIаволавелча,

тѢра кѡса сѡа а даѡстина, сѡадиллира Мовсара гѢутах, – хѡажа вайшиѡ, хѢун совгѢат ду вайшинна делларг, – аѡлла.

– ОхѢо! СовгѢаташ-м ледара дац! – тѢхула диллинчу шина ѡвлакхана бухара сѡаѡцира уѡссаза ѡолу тапча.

– Ледара-м ца хилла вайн нус, – хѡвзавелла-а-а, велавелира Гада.

– Цѡа кехат а ма ду хѢокху чохѡ, – гѢутахѡн бухара сѡаѡцира вукхѡ кехатан цуѡрг. «Аша сан дина сѡйдоѡла шун Дала! ГѢоза лелайѡйла! Марша гѢѡйла!», – доцѡа яздина ѡоза дѢадиѡшира.

– Дера, кѢант, ледара а ма ца хилла, кѡнахчо ца ден долу совгѢат а ма ду цѡ динарг! ГѢоза лелайѡйла ахѡ иза, ѡѡхѡѢаѡржѡнах Дала ларвеш!

– Мовсар, ахѡ лелайѡйла иза гѢоза! Пурба дац хѡуна дуѡхѡало ян! И тапча хѡан ѡ-кх! Сан ѡвлакх сѡада, – куѡг кховдадо Гадас, Мареман безамна суна иза тоѡар долуш ду-кх!

– Ма ала, Гада, иштта! Иза ѡѡа делла доккха совгѢат ду, хѡѡгахѡ хѡла а лууш. Вуѡшта хѡлча, шеко ѡѡцуш, ас сѡа а ѡѡцур яра, ахѡ даггара бохий а хаѡа суна. Ас ѡѡцур яц хѡуна иза сѡа!

– Вайн Делора ѡѡцур ѡ вайшинна кхин дѢа гергарло хѡр делахѡ-м! Хѡѡгахѡ хѡлча а, соѡгахѡ хѡлча а, иза бен а дац! Пурба дац, хѢума ала, ма эѡира ас хѡѡга!

– Делахѡ, дѡка ду! Хѡѡ Ѣаш ца хѡлча, хуѡѡцур ѡ вайшимма тапчѡнаш, ахѡ хѢара а гѢоза лелайѡйла, – шегара мокхазан тапча сѡахковдаѡ Мовсара.

– Мовсар, иза шун даѡшкара безам бу, ма алахѡа соѡга иза сѡаѡѡца!

– Соѡгахѡ хѡлча а, хѡѡгахѡ хѡлча а, бен а дац, – ца эѡира ахѡ хѢинцѡа?

– Дѡка ду! Хуѡѡцуш лелор ѡ вайшимма и шиѡ! – барт хѡлира цѡран.

***

ШѡлагѢу дѡйнахѡ хѢинцѡа меттара гѢаѡгтинчу Мареман ѡѡжучу цѢа чу еара цуѡнан нана Сѡриѡа.

– ѢѡѢ, иза хѢун ду ахѡ лелориг? – чухула цѡаѡ ѡѡхуш санна, дѢаса а ѡѡлаелла, резайѡцуш, хаѡттира цѡ.

– ХѢун ду иза, нана? – Цецѡѡѡлла, хѡаѡѡира цуѡнга, хѢинцѡа а дѡкка набарха а ялаза ѡолу Марем.

– И хѢун захѡлонаш ду ахѡ хуѡттуш дерш, цѡхѡанна а, хѢумма а ца хууш?

– ХѢа-а-а, и дара иза?! Мѡссаѡрга кхайкхѡ дезаш ду, нана, кѢант тѢхѡаѡвзѡича?

– Хѡѡ ца кхѡта кѡп ма хѢитгаѡ, ѡѢѢ! Хѡѡна-мѡла ву а ца хуучу, тайпа а, тукхам а доцчу цѡхѡана бежѢѡѡне кара хѢума елла ца боху ахѡ?

– Нана! Бѡхк ма билла сунна, иштта аларна! Ахѡ айхѡа ѡѡккхи со ѡвѡаза. Иза хѡѡна-мѡла ву а хаѡа суна. Иза ѡѡзда а ву, гѢиллакхе а ву, товш а ву, хѡанал кѡахѡѡѡгуш, вѡхар волуш а ву. Кхин хѢу ѡѡшу стагах ѡаѡцна хаѡ?..

– Собар дел! Хѡѡ хѡѡнан ѡ диѡ-м ца делла хѡуна? – аз аѡдо нанас, – кхин нахала далале дѢахадор ду ахѡ и гергарло, бѡжаршна дѢатѡсалахѡ, моѡѡѡтур дац хѡуна а, суна а!

– Нана!..

– Кхин хѢумма а дѡѡца ѡѡшуш дац! – НеѢ а тоѡхна, араѡлира нана.

...Мѡлхе-зѡвне, хаза тѢеана Ѣѡѡѡре ѡцу минѡтехѡ, цѢехѡхѡана бѡда беѡча

санна, кхоьлина дIахIоьттира. Ирсечу ойланаша хьобстуш, селханлерачу дийнан жамIаш дан гIерташ самаяьллачу Мареман юьхь, шена хаалуш, босбаьхьна, хийцаелира. Иштта тIечевхина, шога кьамел цкьа а дина дацара кхуьнца нанас. Нана тIечовхарх-м хIун дара, иза-м ловр дара! Цо бохучуьнан маьIна дац, ткьа, Гадех яла еза, бохург? Цуьнан тешаме, хазачу бIаьргаш чу а хьаьжна: « ХIан-хIа! Хьо ца хилла ас лобхург! Хьо ца оьшу суна», – ала деза, бохург!? Собга алалур ма дац иза! Иза дубьхьара гинчу дийнахь дубьйна, сирлачу ойланаша кхобуш, цхьа шатайпа йовхо хьаьдда, токх лаьтгачу даго олуьйтур ма дац! И ала сан ницкь кхочур ма бац! ХIан-хIа, ас эр дац иза! Эр дац!.. Мохь а тухий, ша мерзачу ойланашца самаяьллачу метта, ахIи-декьа яхана, йоблхуш, бергал южу Марем. Ехха Iуьллу иштта, белшаш а егош, хьала ца гIоттуш... «ХIара хилла-кх, жима йолуш дубьйна, ас тергал а ца деш, суна гуттара хезаш хиллачу кьамелийн маьIна», - ойла йора йоIа, ша йилхина гIельелла, цхьажимма меттаеача. «Шен моIарерчу нахаца таса деза захало», « Хьал долчу нахе яхана», « Бехаш болчераниг ялийна». «Хьал». «Бахам». « Даьхни». «Деши». Иштта кьамелаш дара гуттара кхера моIарехь болчара дубьйцурш, зударша а, божарша а...

ХIара ара ца йолуш дукха хьеелча, шекйолий, юха чуйогIу нана. БIаьрхиша тIадийна гIайба мара а боьллина, Iуьллучу йоIана юххе охьахуу нана. «Нана яла хьан, сан йоI! ХIунда би ахь вайшинне и бала? Ма дукха бара-кх, хьуна хьакь а болуш, вайца захало тасадалар ирс а хетар долуш, оьзда кегий нах», – цуьнан коьртах куьг хьобкху Серижас...

***

... Гадин ойла дIаяьхьначу кхетамо халла схьалецира синкьераман тхьамда шега лубьш хилар:

– Хьаша, хьуна муха хета? Вайна хан а яьлла, хIинца синкьерам дIабохийча хIун дара-ге?

– Бакьахьа хир ду! Сайгахьара паргIато ю шуна, ас хьалха а аьлла, хIинца а боху.

– Хьайна ма-хеттара, самукьадалар-м ца хили, моьтта суна хьан, делахь а иштта ду-кх синкьераман гIиллакхаш, хьешана хьаша йогIуш яц! Цу тIехь тхуна бехк ма билла! – Бехке хIума дац. Дохьна хIума а дац! Дела реза хуьлда оцу мехкаршна а, шуна а. Дика самукьадели сан-м!..

... Синкьерам дIа а боьхна, Салманаца дIаваха араваьллачу Гадина тIевеара иттех шо хирдолуш волу кIант.

– Ваша, Гада хьо вуй?

– Со ву. ХIун оьшура хьуна, кIант?

– Марема ша тIедогIучу кIиранадийнахь Соьлжа-гIалахь Абубакаран туйкана гIур ю бохура.

– Кхин хIумма а элирий?

– Кхин хIумма а ца элира.

– Дела реза хийла хьуна! Дукха вехийла!..

***

... Дукха ойла йира, охъахиъна, Мовсарий, Гадассий шолагІчу дийнахъ. ХІун ала гІерта Марем? ХІун ду цуънан дагахъ? Абубакаран туьканаш хІунда билгалъяхна? Туькана ца яхача а, кхунна оьшург схьадохьур долуш ма бу кхуънан дехой?

– Хъайн вистхилар ца хилира хъан цуьнга?

– Хабар дахьийтира ас. Ша а яра чІогІа йистхила лууш, цхъана а агІор аьтто бац шен, боху, элира.

– ХъастагІа цо дина къамел лаа дац хъуна, хІета! Цуънан шен дагара а дац! Иза шайнчара чІагІийнчух тера ду...

– Шегара доций-м гуш дара...

– Абубакаран туьканаш... Иза вайшинна евза меттиг а йолу дела... Шайн нахана дага хІума ца дайита... Собар дел, кІант! Оцу йоІа, шайш къонахий делахъ, ойлае боху-кх вайга, ядае ша, нисса схьа ца бахахъ а! Церан санна хъал дацахъ а, вай мершаш оьхучарах доций дІахайта деза цуьна курачу нахана! Вай иза хоуьтур а ду, Дала мукъалахъ!

Гада ойлане велира. Цхъана агІор, хаза а хетара Мовсара иштта къамел дар. Цхъа а шеко яцара кхуънан, цуо иза даггара деш хиларх. Шера хаара кхунна, мичча а хІуманна тІехъ а иза шена хъалхавала везахъ, хъалхавала а, тІаьхъа хІотта везахъ, тІаьхъа хІотта а кийча вуйла. Амма, хІара гІуллакх ма-хетта маьрша а доцу дела, муха нислур, хІун хир ду ца хууш, ша бахъанехъ сингаттам баларна кхоьруш, юхаозавелла-а, лаьтгара.

– Мовсар, – хІоьттина тийналла йохийра Гадас, – цунах цхъа дагахъбоццу сингаттам берий-те вайна? Сих ца луш, цкъа, хІуъа дина а, со цунах дІа а кхетта, цхъаь дича хІун дара-те?

– «ЛадийгІинчу нело хъаьжкІаш ца йиъна», – олуш, ду вайн дайн кица! Цхъа хІума доцуш дайитина дац цо и хабар! Мухха делахъ а, цкъа цхъаьний дІагІур ву вайшиь, цигахъ хуур ду дан дезарг...

***

...Кіирандийнахъ, Іуьйрана дІавахана, садан доллалц ларйира шина доттагІчо Марем Абубакаран туьканашкахъ, чу вьодуш, араволуш. Арахъ, бартбина дІахІотгийнна, лаьтгара тоьлла говраш йоьжна пайтон. Амма, Марем ца еара... ШолагІчу дийнахъ кхаьрга хабар кхечира, иза еарин буййсана шайн наха бертаза маре дІаелла, аьлла...

***

...Уьш дара паччахъан заманан тІаьхъара денош. Кестта, стигал ятІош чекхдолу ткъес санна, махкахула чекхделира «Паччахъ вохийна» боху хабар. Революцин «шайтІана мох» хьовзийра Нохчийчу а. «Белхалойн – ахархойн» Іедал ду, аьлла, схьакхайкхийра керла Советан Іедал. Лаьттан къоьлলেখъ а, Іазапехъ а лаьттина цхъаболу нохчий, цунах Іехалой, тІехІуьтту революцина. Керла Іедал лардан, сихачу хьолехъ кхуллу Нохчийн ЦІен Эскар, Асламбек

Шерипов коьртехь а волуш. Советан Иедална дуьхьал Говтту цхьаболу хьоладай а, «Кайчу гІалгІазкхийн» тобанаш а. Цхьаберш, махках а бовлий, гуттаренна а кхечу паччахьалкхашка дІоьху. ДІаболало, масех шарахь бахбелла, кхета хала долу, кегари.

Щечу Эскарера хьажа-хІотта цІа веанчу стага хабар деара Мовсаре, кхераме дол-долчу хьалха а вуьйлуш, Іожалла лोьхуш санна, оцу кІуркІаманехь хьийзаш ву Гада, аьлла...

***

... Юккьера Ази. ГІиргІазе. 1955-гІа шо. Ош-гІалин йистехь лаьтта, юккьерачу барамехь долу, кІайн кир тоьхна, кегий цІенош. Царна хьалха долчу даккхийчу акхтаргийн ІиндагІехь, генарчу лаьмнашка бІаьргбетташ, ойлане яьлла, хиьна Іаш ю, ханна башха йоккха йоцу, амма, кьежьелла ши зуда. Ехха Іа и шиь йист ца хуьлуш. Схьагарехь, генахь ю церан ойланаш.

– Кавказан лаьмнех тера долу дела, безам хета-кх хІара лаьмнаш, – тийналла йохайо, жималлехь хиллачу хазалло юьхь тІехь шен лар йитинчу, куьцах йохаза йолчо. – Амма, вайн лаьмнашца санна йовхо яц-кх кхаьрца. Іай а, бІаьста а цхьа шело ю-кх.

– Оцу йовхонах вай девлла дукха хан ма ю, – цунна тІейоьрзу важа, – цул а, Кавказ хьахийнчуьра цхьа хІума дийцахьа, Марем.

– ХІун дийца ас хьуна, Хьава? – доккха садоккху шен цІе Марем яккхинчо.

– Шуна юккьехь чІогІа безам болуш, Чечанара цхьана мискачу нехан хьуна тІехьийзаш, кІант вара бохуш хезна суна. Цуьнга, боккьалла а, гІур йолуш ярий хьо?

– Ван а вара, сил дукха везаш а вара, гІур йолуш а яра, – доцца жоп ло Марема, хаьттинчуьн цхьа, «нун догІу» маьІана тидаме а ца оьцуш.

– ТІаккха, хІунда ца яхара хьо?

– Дера ца яхара, ши цІе хьалха а яьлла – Орцин, Тапин, – кхин йист ца хуьлуш, геначу лаьмнашкахьа а йоьрзий, юха а ойланашка йолу Марем...

... Хьийзаш, охьаоьгу акхтаргийн можа гІаш...

МИНКАИЛОВ Эльбрус

Цу шарахь, августехь...

Хьалхара тIом чекхбаьлла лоруш бара...

Нохчийчохь машаре дахар дIахIоьгтина бохура, амма и иштта цахилар гуш дара, ши бIаьрг болчунна. Ельцин кхуза варо а ца хийцира бахархойн ойла: Теркайистерчу масех юьртахь а, Соьлжа-ГIаларчу аэропортехь а цхьацца къамелаш а дина, сихха, оцу дийннахь, цуьнан дIавахаро а дора цунна тоьшалла...

Амма иза юха а Россин президент хаьржинера, «машар» лобхуш ву, аьлла. ХIинца хIуьа дан йиш яра цуьнан а, цуьнан «доьзалан» а...

.....

... Адамаш машаречу дахаре сатесна дара: цIенош юхаметтахIиттош, шайн таро мел ю, хилларг диц а дина (дицда йиш йоцург а тIехь!), цхьана кепе шайн Iер-дахар дIахIотто гIерташ, белхан меттиг шен йиснарг къахьобгуш вара, амма дуккха нах хIинца а луларчу республикашкахь, тIамах бевдда дIабаханчуьра юхаберзаза, ладоьгIуш Iаш бара, хIун хуьлу-те бохуш, Нохчийчохь толуш ду бохучу хьолах шекболуш...

ХIора дийнахь теракташ яра, дIасвала кхераме а долуш. Со Iашволчу урамах «Фугасная» олура – тIекIел ши де а ца долура, цигахь цхьаь ца хуьлуш... Цхьана дийнахь вешин кIантаца со балха вьодуш (иза хIетахь студент вара), дуьхьала лаьттачу блокпостана генайоццуш цхьаь (мина, граната я фугас?) эькхийтира, цул тIаьхьа герзаш детта долиьра. Вешин кIантана уллехь дара тIамо дохийна, кор-неI а йоцуш лаьтта цIенош, цундела иза цигахь дIа а лачкьийтина, некъаца лаьттачу дитта тIехьа сецира со... Дитт сеттина дара, цуьнца нислуш, разваьлла латта дийзира сан, гIехьха дегI лацадаллалц. Иттех минотехь кхийсарш а йина, дIасевцира салтий... Вийна-ваьккхина мила ву, хIун къастийра оцу «тIамо» – иза ца хууш дисира; хетарехь, тIамехь дакъалаьцна аьлла, билгалдаьккхина хир дара-кх церан и де...

Ца кхеташ дукха хIуманаш дара, кхета йишйоцуш а, амма, хетарехь, россияски эскархой шашь ларбеш бара, машаречу адмийн бала а ца кхочуш. Нохчо-м, царна хетарехь, цхьа а вацара машаре – дийнахь моттаргIанаш а делайой, буса массо а араволу боху, герз а оьций...

Бодаболарца, шайн блокпосташна чохь къайлабовлу салтий, дерриг а дIатосий; гIала кхечеран долайолу, юха сатассалц...

Оцу гIуртехь цецвала хIумма а ца диснера, амма хIара тIом болийначеран леларан кеп евзаш стаг ву аьлча, теша хала дара. Инзаре хIумнаш дукха дара – Ичкерин байрахь а айбина, БТР-ахь дийцаршдан тIемалой бахкар а, Заманна

йолу Администрацин уйтГяхь «Ичкери» газета духкуш хилар а... Кхи маса дара уш...

.....

Цхъана суьйрана хъешан кІантана зуда ялийначу вахара со. Цигахь гулбелла дуккха а нах бара, коьртачу декъана Іедалан ГІулкхашкара. ХІусамда ОМОН-ан хъаькам вара, цундела милицин а, тІемалойн а духарца, герзаца бара дукхахберш...

Юуш-молуш а Іийна, цІаваха тохавелира со: хан кхераме яра, бода боьллачул т Іаьхъа дІасвалар маьрша дацара. Суна тІаьхъаваьллачу хІусамдас Султана со, пхъарс а лаьцна, сацийра:

– Тховса ларлуш хилалахь, – элира цо. – Гали чу тІемалой богу бохуш дуьйцу. Хъайн доьзал юьрта дІабига, цигахь паргІато хир ду... Тхо-м ца Іийча ца довлу, хІуьа хилахь а...

Хъалхара тІом болуш гІалахь висна со, хІинца а дика меттавеана а вацара. Даима а детта герзаш, хаддаза хезаш кеманийн гІовгІа – тІамехь ву ала мегар долуш хъал дара, кхерам мелла а кІезиг беллахь а. Юха а тІом? Муха? ХІунда? ХІора маьршачу стагана цхъацца салти ма кхочу кхузахь, кхи сов ца кхачахь а... Царна ца хууш ма хир дац тІемалойн Іалашонех?! Ойланехь тайп-тайпана суьрташ хІуьттура, хъалха хиллачу тІеман. ХІетахь, 1994-чу шеран декабрехь – 1995-чу шеран январехь, Іаьнан шийлачу хенахь, тІеман хало ма-яьра евзинера суна а, сан доьзална а...

Чохь сайна хезначух муха дуьйцур ду ца хууш, дикка ойланаш йира ас... Царна юкъярваьккхира тІаьхъара а кхеттачу набаро.

.....

Сатоссуш сама а ваьлла, хъала а гІаьттина, уйтГа вийла марзвелла волу со аравелира; Іуьйренан цІена хІаваь цхъа аьхна дара, кийра буззуш садаІа таро луш. Цигахь лулара цхъа жимха вара, гІанта тІе а хиьна Іаш. Со цуьнца хабаре велира:

- Рустам, хьо ма хъалхе гІаьттина.
- Со-м вижна а вац...
- Йовха-м ю вайна...
- ХІаь...
- Каникулаш чекхйовла дукха хан а ца йисна...
- Ца йисна...

Иза кхин къамеле вала лууш цахилар гуш дара. ХІун дер-ткъа? ХІоранна а шен-шен баланахь бу-кх... Иза кхоалгІачу курсехь доьшуш вара. Аслан, цуьнан воккхаволу ваша, вийнера хъалхара тІом чекхбаьллачул тІаьхъа, билггал хъан вийна а, муха вийна а ца хууш... Кхеран цІенна генайоццуш йолчу блокпоста уллохь, цІакхача ши-кхо бІе гІулч генахь карийнера иза, хъаьжа юккье топ а тоьхна. Иччархочо тоьхначух тера дара цунна... Ишттаниг сих-сиха нислора – ГІалара дахар садайначул тІаьхъа кхераме дара, муьлхха а гІаш я машенахь

воьду стаг блокпосташкарчу я тхевнаш тЕхь кЕлонашкахь Іачу салташа верах,
хІуманна а чот ца хеташ.

Тхойшиь иштта Іаш, суна ца бевза нах баьхкира уьйтІа: кхара лелориг хІун
ду-те аьлла, дагатесира... Цхьа тоба а йина, цхьаь-м къастош бара уьш, юха
цЕххьана дІасабаьржира. Со къамеле вала гІиртина жимха а гира суна цаьрца.
Иза юха а со Іачу метте схьавеара, собга вист а ца хуьлуш, дІанехьо, гІантан
маьШиге, охьахира. Со уьйтІахула волавелира, цунна новкъарло кхи йийр яц
ас, аьлла...

Жимма ладоьГуш лаьттира со, хезаш хІумма а дацара; юха, Іуьйренан
тийналла йохош, герзийн татанаш даьржира дехьа а, сехьа а. УьйтІахула хьийзаш
хиллачу нахах цхьаь вара, уллерчу туканан тхов тЕхь, гихь гранатомет а йолуш.
Вуьйш дІабаханчу агІор цхьа хІума иккхира, цунна тІаьххье кхи цхьаь, юха кхи
а, кхи а... «ХІара хІун ду дан мукъне а, ма йоккха гІовГІа ю хІара...» – аьлла,
хуьлуш долчунах кхета гІоьртира со. Хьалхара тІом болуш а ларвала Іемина
вара со, мичхьара схьакхета тарло хаара. Цкъачунна гобаьккхина лаьтгачу
цЕноша ларвеш вара, амма хІетте а кхераме дара. Со подьезда чу вахара.

Тхуна лахахьуо Іаьржа кІур гІаьттира, дуьхьаларчу цІийнан тЕхула ерриг
стигал хуьлеш... Лелха герз мелла а сецча, аравелира со. Базар йолчу
агІор дІахьаьжча, БТР гира, тЕхь бІов а йоцуш – оьккхуш, тІера кхоьссина
дІаяхийтина иза а яра генайоццуш Іуьллуш, тІера Іаьржа кІур а гІуьттуш... Цунна
генайоццуш кхи ши БТР а яра, йохийна, хІинцца яьржачу цІаро дІалоцуш...
ЦЕношна юкьахула бевдда дІабахана божарий, некъаца лаьтгачу цІийнан
подьездехь къайлабевлира. Лелхийтина БТР-шна гонахьа бара цхьаберш.

Сайн лулахочух а бІаьргкхийтира сан – хІинца иза тЕе бронезилет а юьйхина
вара, карахь автомат а йолуш. «ХІара маца кхиьна?» – аьлла, ойлайира, амма
жопаш лобхуш вахвала хан яцара: юха а дехьара а, сехьара а тЕдетта долиьра
герзаш.

Сихха цЕношна тЕхьа велира со, даьндарг кхетале...

Шеко яцара – керла тІом болабеллера...

Со сихха сайн чу вахара: хІусамнаний, йоШий сема яра, шайн тІоьрмиг
а кечбина, ладоьГуш Іаш. Оцу тІоьрмиг чохь тайп-тайпана кехаташший,
молханашший, тЕюхурггий яра, цхьанхьа дІадолхахь, ца хилча ца йовлу.
Вовшашка хеттарш ца дира, дерриг ма-дарра гушдара... Хьалха а иштта
хІусамера дІадаха дезаш нисделлера тхан...

Оцо хьоло цхьа шира хабар дагадаийтира суна: цхьана историко ма-яздарра,
І9-чу бІешарахь нохчийн ярташ сих-сиха йохайора, нах даимна а кийча хуьлура,
берашший, чуьра сал-паллий эцна, юьртах бовла. Амма цецвоккхуш дерг кхин
дара: адмаш кечлушшехь, вординанна тЕховшура котамаш а, уьш а Іеминара
кхерамна кЕлхьарйовла... Тхан-м дацара ур-аттал цициг а.

Ткъа тІоьрмиг бара даима а кийча...

.....

Дикка хан елира, генаро-о схьахеза герзийн гІовГІа бен йоцуш. Нах а бара,

кхи хилла хІума доцуш санна, уйтІахула лелаш. Леррина хъаьжча къасталора, церан хийцаеллачу яххъаш тІера кхерам, амма иза дІалачкъийна бара, генна буха, деган кІоргене, хъан-хъанна ма-хъаьжжина ган а ца гуш, амма хІокху масийтта шарахь тІамарх боьлла...

Герзаш ца деттачуьра аьлла, зудий, йоШий масех цІа дехьо гергара нах Іачу дІадигира ас. Уьш БТР-ш лелхийтинчара гено Іаш бара, вукху агІор. Цигахь мелла а кхерамбоцуш хетара, иштта дацахь а, верг массо а уллохь хиларна, хетар-кх...

Тхо Іачохь дерриг дара кхузахь а: эккхийтина БТР яра, тІекІелдобьтинчу цІеношна уллехь, дехьо – кхи цхъаь а; динадалаза долчу цІийнан пенах биргІа а гІортийна лаьтгара кхоалгІаниг. Цу тІехь цхъаь дийна виснера: люк дІа а йиллина, дубьненах догдиллина, лечкъа а ца лечкъаш, Іаш вара иза, киснара схъадаьхна цхъаца кехаташший, суьрташший этІа а деш, церан кийсигаш бай-й хьокхучу мохе дІа а идайойтуш. Хетарехь, контузи хиллера цунна; цо а, дерриг дубьненахь ша висаро а Іадийначух тера дара иза...

– Пекъар яІ, цхъанхъа цуьнан нана хир ю-кх, кІанте сатуьйсус, – аьлла, и волчу агІор а хъаьжна, юха сихха ларма йолчухъа дІаяхара цхъа зуда, карахь жима наштаран яй а болуш. Хетарехь, ларми чохь болчарна мала хи я юург эцна йобьдуш яра иза.

ДІанехьо, хуьлчух шайна хетарг дубьцуш лаьтгара масех стаг. Уьш суна бевзаш бара, цундела царна тІевахара со.

– Дийнна эскар чудеьна, массанхъа тІом бу дІабобьдуш...

– Администрацина а тІелетта боху...

– Дуьхъалоян ницкъ боцчух тера ду... Куьйгалдеш стаг а вац...

Генадоцуш, автомат елира. Цхъа-м вара, цІеношна юкъара аьтто боццушехь, БТР-на тІера човхиллачу салтичунна герз тоха гІергаш. Мосуьйтгазза автомат кхобссира цо, амма тІе ца кхийтира: цунна нийсса дуьхъала, турс санна, йиллина лаьтгачу люках кхетара я тІехула йолура даьндарг. Ткъа салти, деттачу герзийн тидам а ца беш, хиьна Іара – цуьнан хъаьрса корта цкъа берриг а гора, юха къайлаболура, люка тІехъа...

Цунна кхийсарш йийриг сан лулахо Рустам хиллера.

– Рустам, схъаволахъа, – аьлла, мохьтуьйхира ас цуьнга. Иза тІевеара.

Цуьнан карахь автомат яра, иза лело Іемина цахиларна, гІаж санна хетара иза цуьнгахь...

– Рустам, герз товш дац хьобгахь...

– ХІунда? Со къонах ца хета хьуна? – сан къамел хадийра цо.

Со леррина хъаьжжара цуьнга – иза хийцавеллера, вовза а ца вовзал. Сан хъехаршка цо ладийгІина хан дІаяьллера...

– Хета дера! Ас хьобга вита боху и салти, иза цхъанне а кхераме ма вац...

– Вуьтур вац! Цара вийна сан ваша хъанна кхераме вара?

– Цо ма ца вийна иза...

– Цо а вуьйр вара, шен аьтто баьллехь. Со а, хьо а...

– Делахь а, ас бохург дехъа... Хъайна юхавала некъ ма ца буьту ахъа... Хьо хІинца а жима ву, ненан ойлаехъа... Хьуна чу са а диллина, лелаш ма ю иза, – аьлла, цІехъа дІаволавелира со.

– Мацалла велла цхъа вац, – элира Рустама.

Айса хІуъу цуьнга дийцарх бала пайда цахилар гушдара. Жимма генаваьлча, мохо тІаьхъадеара цуьнан кІоршаме дешнаш: «Оха толамбаьккхича эхъ хетар дац хьуна?..» Со сецира, юха а хъаьжна: цунна тІеена, къамеле яьллера лулара цхъа йоккхастаг.

– Хъайн десара, кІант, герз ма тохалахъ... ХІокху цІийнан подвала чохъ зударий, бераш ма ду... Кхуза тІетохъхъ, зе дер ду...

Рустама шен карара автомат лаьтта охъайиллира, зудчун когашка:

– Ахъ бахарна...

.....

Юха а сайн чу вахара со. Детташ герзаш дара, амма цкъачунна яккхий тоьпийн, минанийн гІовгІа яцара хезаш... Ойланаш хъийзара коьртехъ: «Ванах, хІара къизалла дІа маца ера ю-те? Маца кхоллаелла иза, стен масайохуш ю? Мацах цкъа, Россин эскарша хІара мохк дІалоцуш йолаелла-кха... Цул тІаьхъа І50 шо а ма-даьллера, масех тІаьхъе а хийцалуш. Толстойс язйина «Хъаьжамурд» повестехъ бийцина турпалхой, аьрха нохчо Гамзало... Юха дІаихначу шерашкахъ хилларш, халкъо лайнарш... Къизаллин бахънаш дукха ду, дехъара а, сехъара а. Делахъ а цхъаьна кхоллаелла истори а ма-яра, ца тоьу-те иза а...»

Суьйрана юха а вахара со, сайн доьзалш хІун деш бу хъажа. Те кІайн шаршу а тесна, сени чохъ охъавиллина вара цхъаь-м.

– ХІара мила ву? – хаьттира ас сайна дуьхьалкхеттачу льуре. Иза а гІалахъ висна вара, чов хиллачаьрга хьожуш, шен ницкъкхочу гІо деш...

– Цхъа жимха ву-кх, снайперо вийна иза...

Цул тІаьхъа хиира суна, иза муха нисделлера. Зудчун хьалха герз охъа а диллина, и гучура ма-яьлла, Рустама юха а шен автомат схъаэцначух тера дара. Некъ болчу агІорхъара вала дагахъ и дІаволавелча, нисса дуьхьал, 5-6 бІе метр генахъ лаьтташ долу уьссаза тІекІелдоьттинчу цІийнан тхов тІера тоьхна хиллера цунна ...

Собга ларцавелира иза...

.....

Суьйрана, некъал дехъа, заводан кертарчу блокпостера салтий баьхкира, бармаш а карахъ. Машаречу бахархойх виь стаг схъа а къастийна, цаьрга декъий дехъадахийтира цара. Юха шаьш а дІабахара, сихха, теба а тебаш...

И къематде шина кІиране а делира... Россин эскархой, нохчийн тІемалой кхи вовшашна юьхьдуьхьал нис ца белира: цкъа цхъа тоба йогІуш, юха важа тоба йогІуш, цхъа раж хІоттийча санна, лийлира уьш оцу шина кІиранах...

Кеманаш, вертолеташ... Педеттарш... Лазийнарш... Байинарш...

Юкъ-кара радиога ладугІийла нислора, амма хуьлуш долчух кхеташ боцучух

тера дара Москохахь берш...

Тхо гIалара дIадахара, ультиматумо хIоттийна хан дIаяла цхьа де дисча. Дийна юьсур хир ю-кх аьлла, йиллина, дIа а ца кIовлуш неI йитина, тхайн хIусмашкара арадевлла, тIамах бевдда боьлхучу нехан татолах дIакхийтира тхо а...

Юха, цхьа ницкь юкъя а хьавьзина, дерриг а дIадерзийра, Нохчийчуьра Россин эскарш ара а дохуш.

Нохчийчов боданан йийсаре яхара, чехк са а ца гучу, буьрсачу боданан йийсаре...

Дерриг хаттарш дита а дуьгуш...

.....

Ши-кхо кIира даьлча, Соьлжа-гIала юхавеара со. НеI кагйинера, ткъа чохьваваьлча, со воцучу хенахь чохь кхи нах Iиний хиира: чохь мел дерг тIекIелтоьхна дара, йилбазмох баьлча санна. Сени чохь лаьттарчу гаьргаш тIе масех кибарчиг а йиллина, йина пеш яра, уллехь шортта овкIарш,... Царна тIехула а ваьлла, кухни чу вахара со. Пеш яра лаьтгаш, газ а йолуш яра... Хи лаха дагахь, чайнак мичхьа ю-техьа аьлла, чухула волавелира со: чайнак яцара, стака я Iайг а. Юха а, царна тIера дуьйна, дерриг вовшахтоьхна, дIадоло дезий гушдара...

2010 шо, ноябрь

САРАЛИЕВА Табарак

Лайса

Декабрь беттан хьалхарчу деношкахь ло деана, гонахара х'аваъ ц'анделла, сада'арна ц'ха атта долуш, г'еххьа ай'аелча, т'ома а ялалур ма яра аьлла хетачу Гуьйрана, балха схьакхечира Лайса.

Иштта де наггахь бен ца дог'ура г'алин йоккхачу больницехь медбелхахо йолчу кхунна. Дала ма-лоьхху, операци йинчул т'аьхьа ч'аг'велларг а вацара, я са ца тохалуш лазарш долу дархо а вацара. Иштта деанчу дийно х'ун дохьу ца хуьушехь, деган ай'амца, шен цомгашчийн Гуьйре дика еш, цара буйьса муха яьккхина хьожуш, палаташ чухула чекхьяьлла, шен белхан кабинета чохьхьа а яьлла, дуьхьала долчу куьзгана а хьаьжна, ша-шена реза а хилла, охьахаа дагахь хиллачу кхуьнга, коьртачу лобро Гуьйренан кхеташоне кхойкху аьлла, хаам хилира.

Куьзгана т'ехула долчу сахьте хьажча, ахсахьт т'аьхьатеттина карийра кхунна коьрта лор волчохь х'ора Гуьйрана хуьлу ц'хьяьнакхетар. «Х'ун хиллате, цуьнан амалехь а ма дац», – дагахь а долуш, коьртачу лобран кабинета чохьхьяьлла Лайса, не'арехь сецира. Кхул баккхийнаш а, охьаховша там берш а алсам бара, ткъа х'ара, схьахетарехь, тахана сарралц а ирахь латталур йолуш яра. Кхин хийцам болуш х'ума а ма дацара кхуьнан дахарехь, амма кхушара дуьхьхьара ло деанера. «Ткъа иза хийцам бац?», – дагахь ша-шега а хаьттина, лобре ладог'ла кечьелира х'ара.

К'айчу халатах ца къаьсташ к'айн корта болчу коьртачу лобро, шен баьхьа санна долу куьг коьртах а хьаькхна, массарна а т'ехь б'аьрг сац ош:

– Шу марша а дог'ийла, Гуьйре дика а йойла! – аьлла, шен белхахой дуьхьалбистхилла бевллачул т'аьхьа, ц'ханхьа хьаьжжинчохь вог'авелла, кабинета чохь х'обьттинчу тийналле ладуьйг'ира, т'аккха:

– Шуна ма-гарра, тахана вай ц'хьяьнакхетар ахсахьт т'аьхьатеттина ас. Таханлерачу дийнан аша тидам бинехь, иза шен башхалла йолуш ду. Дуьне а, Iалам а ц'индеш диллина ло, – аьлла, г'антара хьала а айвелла, корох ара а хьаьжна, юха нислуш, д'а а тарвелла, мелла а болатца декачу озаца хобьту:

– Дийцал, муьлхарг ю шух, Гуьйрана г'аьттина, уьйг'ара ло д'адаьккхина, кет'ла боьду некълайх д'ац'анбина, кех араяьлла, мардевешин кет'ла боьду а, марвешин кет'ла боьду а некъ ц'анбина, божал ц'анбина, бежана-эса Iалашдина, юха чуеана, шен марден-ненан пеш латийна, церан хьашташ кхочушдина, царна юург охьайиллина, шен ламаз дина, таханлерачу дийнан болх Далла т'е а биллина балха еанарг?

Чохь мел йолу зуда вовшашка хьаьжира, цул т'аьхьа – лобре.

Важа-м, х'инцалц ма-хиллара, дукха кьовламе, юьхь т'ехь ц'ха а хийцам боцуш, Iаш вара. Дикка тергам бича, Лайсина лобран б'аьргийн к'юргаллехь, г'еннахь ловзуш, арарчу лай т'ехь маьлхан з'аьнарш санна, беламе суйнаш хааделира. Г'ара ца яла, бат д'акъевлиннашехь, елар иккхира кхуьнгара. Ц'хамма юьхь йолоре хьожуш Iийча санна, лобран кабинет зударийн беларх юьзира. Цкъа вовшашка а, юха цецбовларца лобре а хьовсуш, к'ажбаххана бийлира к'айн халаташ т'ехь ерш.

Жимма хан яьлча, б'аьргех куьйгаш хьобкхуш, вовшийн белшаш т'ехьа кортош а лечкьош, коьртачу лобран юьхь т'ехь кхин хийцам цахиларна, совц-совцу-уш, д'асевцира. Кабинет чохь юха а тийналла х'обьттира.

–ХІа-а-а, ца деша шу? Беламе хета шуна? – хаяттира локро, жимма хыла а айлуш, – я яц шуна юккыхь Іуьйрана иштта кайиттина еанарг? Дера яц, – аьлла, ша-шена жоп луш, юха а нисвелира гІантахь.

–ТІаккха шу стенна реза дац? Бер Іуьйрана садике тІаьхьадисина? Чуьрчунна чай дотта ца ларийна? Халат ца йиттина? Іуьйрана ло а деана, шун планаш йокхна? Суна шайн юьхь тІехь резадацар ма гойтийла аша. Шух бІаьрг кхетча, вайн лазархошна ахарба хирдолу сурт хулийла шун юьхь тІехь даима а, дІо-о Лайсин юьхь тІехь санна, – аьлла, кхеташо чекхылар хоуьйтуш, хылагІаьттира коьрта лор.

Еха сени а хадош юхаеана Лайса, юха а дуьхьаларчу куьзгана а хыажна: «Таханлера де эрна ца хилла, со сайна ховха, коьрта лор а резахилла суна», – дагахь долуш, ша-шега бІаьца еш, корта а ластийна, жимма хыцар тоьхна юьхь якъош, салфетка а хыакхна, дайчу боларца араьлла, меллаша неІ тІечІаьгІна, цомгушниш болчу яхара.

Дахаран хыоста

(Вараев Іадлан дагалоцуш)

Кху тІаьхьарчу масех шарахь лаьмнийн Итон-Кхаьлла боьду некъ шарбеллачу суна, кху некъан бохалла цхьа бІаьрла хийцамаш цахиларна, бІеннаш шерашкахь а уьш кхузахь хилла хир бац, аьлла хетара. Бакъдерг аьлча, иштта гена кхевдича, дуьненна а олалла дан араьлла АстагІа Тимар вайн дайша кху лаьмнашкахь сацор а девзара, Нашхан, Хыайбахан бала а бевзара, цул тІаьхьа шина тІамах чекхдевллачу лаьмнийн кортошка яккхий тоьпаш йиттина, маьІ-маьПехь кІунзалан кеппехь буц-яр ялаза кІайдаргаш а гора. Уьш лаьмнийн дегІана йина чевнаш юйла хуьушшехь, чуьрко кьовзоран тайппана бен, кху мокхазчу тархашна цара хІумма а ца динийла хыара.

ХІай лаьмнаш, иза иштта дацахыара, шу тІехь лаьтта латта, лилхина, бухдаьлла, шу догІанах дилхина, дешна хир ма дара! Ткъа шу, эзарнаш шерашкахь санна, сийначу стиглане бохь кховдийна, бІаьштиг тІе кІайн холхаз теттина, дозаллийца дІатесначу аренашкахь Іаламан ниІматаш кхиош ма деха. Шун ондалла зизн санна, Дала шеран гона чохь алссам кьагочу маьлхан зІаьнарш совъевлача, шовданан хишца леда дуьйлало шун баххыаш. Хыалха ца хиллачохь, гучудовлу керла хыостанаш. Церан комаьршалла бахъанехь басешкахь, гунашкахь, боьлакашкахь кхуьу мутгане бецаш. Уьш юкьяеллачохь, мелачу махо эсала хыобсту цІен жазашца даьржа петІаматаш. Ла мел доьгІу а ца кІордош, тамашийначу эшарийн зовно хыобсту лерса. Ишттачу исбаьхаллин башхаллин духе кхиьнарг кхета, кху дуьненахь цхьа даккхий хІумнаш нисдо моьттуш, адамо эрна садууш хиларх, теша, хІара ниІмат кхоьлличу, кхиош кьагийначу Далла Ибадат дар бен, кхин генара хІумнаш ца оьшийла.

ХІетте а, и ерриге а исбаьхаллаш деккъа хыайн бІаьрса хыобстуш, муха дуьтур ду? Цуьнан марзо муха йокъур яц адамашца? Хууш ма ду: «дуьне хазалло кІелхьардоккхур ду», – баьхнийла. Ткъа и исбаьхаллаш таро ма яц кхузара дІаяхь, уьш ган а таро ма яц кхуза ца кхыачуьн. ТІаккха а уьш дагахь кхетар ма яц, хІара мохк – даймохк боцчунна...

Ма дукха ду цу дашо чулоцург. Дуьненан рицкъанаш бахъанехь, цунах кыьстина лелча а, бераллин Іуьйрана, берзинчу когийн айраш даадаллалц, ша дуьнен тІе ваьллачу юьртан йистош гезъеш, гонахарчу хыуьнан беркатехь марзо оьцуш, цигахь хыамц- стов, кхор-бІар, цІазам-комар мичахь кхуьу толлуш леллачун, дахаран халоно а, цуьнан комаьршалло а ца ширбо даймахке безам.

Ткъа Орган йистошща кхиинчуьн, цуьнан буьрсачу амалх бераллехь воьллачуьн, хлетте а, иза оьгIазаллийца угIуш бердах летарх, наггахь харш дузий, гIергIаш тIехьхарх, кхин кхераме а ца хета. Хаьа, ло дашар лахделча, дукхахьолахь, гуьйре екьаелча я Ia чIагIделча и хилахь а, бердашна чудуьжий, карийна кIеза санна, хьасталой иза хирдуйла.

Мел башха хуьлу цу хенахь Орга! Цуьнан бердех тасалой кхиьна хуьлу цIарах йогу хьаьрмакаш, можачу дешех лепаш хуьлу хуьннан бIараш, шекьнан бацахь кьерза кхезарш. Ло диллинчул тIаьхьа, кIайчу шаршу тIе эгийначу Iаьржачу комарийн таммагIийн кеппара, догIанна язьеллачу стигалан басахьчу коканийн, мазе дирзинчу мутто чкьор этIадой, иза арагIоьрттинчохь, деттачу цIийн кепехь кегий бегнаш кьеста.

ЭхI, ма чомехь хьобжу уьш! Амма ша тIемашца хIаваь цоьстучу олхазарийн пхьор ца хилахь, цергах хи тасахь а, тIекхача аьтто болчохь цахиларна, сатийсамца деган куьг кховдадой, бита безаш хуьлу и башха кхача. Гуьйренан эсаро эгадо диттийн гIаш санна, я тайна тIехь луьсту суьлхьанаш санна, шераш уьдуш, эга доьлча, хьайн Даймахках кьаьстина якккхина хан байттамалле йоьрзу. Хьо декьа воцуш яйначу исбаьхьаллина тIекхиа лаам кхоллало. И адамашна кховдо, хьайгара зовкх цаьрца декьа лаьа.

Ишттачу ойланаша валийна хир ву-кх кху аьрхачу Орган бердах «Дахаран хьост «Вара» цIе тиллина жима оти латийна, Орган чIожах духдуйлучу мерзачу шовданан чам дуккха а адамашна бовзийта болчу сирлачу лаамца хIара меттиг тойина, кху чIожан акхачу, готтачу метте, кху мехкан кIант Iадлан. «АллахI-Дала, Зам-Зам хи санна, дарбане дойла шуна хIара хи...» – аьлла, баьккхинчу луцано а гойту, шен кьоман адамаш дезаш, цаьрца лераме а, шен Даймахках, цуьнан долчух а доккха дозалла долуш кIант иза хилар.

Даймехкан исбаьхьаллах ца Iебаш, ларваларан само яйна, галваьлла, Органо шен мара хьарчийначу оцу башхачу кIентан оьзда гIиллакхаш, цо хийла де доьхначунна дина гIуллакхаш, тIехвол-волучо шег-шегара дуьйцуш, и мел ца вевзачунна а вевзи-кх.

ХIара масех де шерашка дирзи-кх цуьнан йиша-вешина, бевза-безачарна, махкахошна. Церан сатийсам Iадланан цIарца богу.

Хилларг хIун ду цахааран бала тIаьхьа а битина, куьг кховдийча ца кхачавеллачу дог лаьттинчу синан тIемашца а кхачьна, хьо паргIатваьлла-те, Iадлан... Оха АллахI-Деле воьху-кх хьо.

Къахьштун синтар

Адамал хьалха кхоьллина Дала Iалам. Схьахетарехь, оцу Iаламан хазаллех ире эцийта кхоьллина Цо адам а. Юм эцна доьдучу дахаран дакьалацархой хилла деха вай, ца кхиало цуьнан дуьхе. Бакьду, оцу сихаллина юкьарадевлла, ваьш динчу, кхиинчу, хийла когаш Iуьйра некьаш идийначу, дай баьхначу яртийн йистошкахула кхарста йиш хилча, кхета, мел эшамбо вай вешан синна а, дегIана а. Дахаран йисте сихонца кхача гIерташ хохькучу машенийн гIовгIа а, кханенга вала оьшучу соьман ойла а коьртера дIайолий, Iаламца цхьалха висинчунна дика го адамах а, цуьнан хьекьалх а доьзна доцу исбаьхьаллаш шортта хиларх а, массо а хIуманна тIаьхьакхиа хьекьал ду аьлла хеташ, вайн вайх йолу ойла бакьдолчунна генахь хиларх а. Кхета, гушдолчу исбаьхьаллин Iаламан башхаллин цхьакIеззиг дакьа бен хьо цахиларх а, цуьнца синхаамашца, дагца, ойланца иэн ницькь кхачьча, лаккхарчу ирсе кхочуш хиларх а.

Эвлайисте ваьлчяхьана а ишттачу ойланийн йийсараллех вала лууш, ша дан юьхьарлаьцначунна ойла тIеяхийта гIертара Шарип. Наггахь, ойланаш

дlалохкуш санна, шен сирчу коьртара, макхъелла йистош кхозуш болу бlегlаган куй схъабокхий, и ластош, корта lовдуш, юха и тlетуьллий, куьйгаш паргlат дlасалестош, вогlура хlара. Цlеххъашха едда еанчу цхъана сирлачу ойланна велакъежира: мацах, бераллехъ, доггах мохъ тоьхча, юхахезаш хилла «шайтlанан аз», хlинца карор дарий-те, аьлла. Минот яьллехъ, хьожура и каро а. Делахъ а, ца хlобттира. Хъанна хаьа, цхъанна дlахазахъ, Шарип эвлaйистехъ мохъ хьобкхуш, хьерваьлла аьлла, кхул хьалха юьрта кхаьчна, сиха даьржар ду мотт-эладита. Дуьнен тlе бовллушехъ, оцу гlуллакхан говза хиларна мухlар тaийна, шайн доьзалехъ а там болу цlерш тахка а, уьш яха а хьакъбоцчу зударийн герз лоруш долу иза, кху тlаьххьарчу заманахъ кхуьнан юьртахойн керла сибат хилла дlахlобттинера. Гуш а, хезехъ а стагга а вацара. Иза дара гуттар а луьрачух а, ларвалар зиэн доцучух а. Галваьлла а цхъанна тосалахъ, шаьш дуьйцург дош доцийла хууш, къежа а къежаш, иштта хилча муха хир дара-те аьллагунна тlера дlадоладелла йоккха lалагlожа кхоллалур яра. Цунах дика кхетачу кхуо, куьг ластийна, эккхийра харцахьарчу жималлин ойла.

Дуккха а зама хьалха, юькба кол хьаькхна, кхуьнан дас даьккхинчу ирзонна тlе вогlучу кхунна бераллера дагалецамаш шортта карабора. Дена тlаьхьахlобттина вогlуш тидаме ца эцна, цу хенахъ дог ца кхийна, бlаьрго ца лавцна башхаллаш гора, уьш чlогlа безаме хетара, бlаьргашца хьобстура, цаьрца къамеле вала лаьара. Ша тахана нисдендолу мел даккхий гlуллакхаш дlатесна, гуьйрана дlайийна хила езаш йолу цlоьмалгаш а, хlинца а тlаьхьакхуьрйолчу гlабакхийн хlуш а дlаде а, шен дас хийла къахъегна ирзу ган а веьна, шен дагна ша динчу дезачу дийнах воккхавера Шарип. Дендала доладеллачу lаламан башхачу хьожанаша корта бахийна, цlенчу хlавао дегl боддина вогlу хlара тlеlоттавелира некъана йистехьуо ша цхьалха лаьтгачу къахьштун жимачу синтарна. Гондахъа дlасахьаьжча гуш нежнаш, дакхаш бен дацара. Де-ненан орамна тlера доцуш, махо дадийна деанчу хlух маргlал хецна кхиадоладеллачух тера дара къахьшту. Цкъа нисса ирхдахна, тlаккха генаш хецна, уьш а гlоданна тlера гена дlа ца кховдош, цхъа эвхьечу йoлах тера, чекх сагуш экаме, гуллахъ дара цуьнан. Шарипна шаьшшиь гергара хийтира. Мел воккха хиллехъ а, ден-ненан тергамах ваьлла ша а, къахьштун маргlал санна, буо хийтира. Сацавелла, цуьнга дикка хьаьжна, патар таса кечделла яьтгlачу чlенигаш юккъехула хьалакъеддачу баьццарчу гlашна туй тесна, дай-й тlехула куьг хьаькхна, синтар хьаьстина, дlавахара хlара.

Иттех шерашкахъ тесна лаьтгинчу ирзонна гонаха кол юцуш, маьl-маьlе хьалаевлла кондарш дlахедош, сарралц къахьобгуш ваьллинчу кхунна жимма гlелвалар а, мацвалар а хаалора. Ша тахана динчунна резахилла, lаламан тийналлех а, олхазарийн эшарех а вуьзна, дуьненан хlумнашка цхъа сапаргlат хьежа везаран ойла еш, цlа ван новкъавелира хlара. Юьртан йисте мел гlоьрти а, lуьйрана шен тергам хиллачу къахьштун синтарна тlекхача ойла яра Шарипан. Кху дехачу дийнахъ мелла а хецаделла хир ду цуьнан гlаш, церан кхиаран къайле евзар ю шена, бохучу ойланашна къиьжаш вогlу хlара, синтарна герга мел гlоьрти а дог дужуш, цхъа тамашийна дегl малделла, цунна улле охьалахвелира. Шена гучух ца тешаш, хlума ййна стаг санна, цхъа цеце хьаьжжинчохъ висира. Тlаккха, бераллехъ шайн керта тlехьарчу татолна йиллинчу биргlанна тlехъ, берда йистерчу кlедачу поппарх ша йина, мотгlара дlахlиттийна тохьтаргашна чу бахка хlоьнаш керчош lаш волу ша тергал ца веш, тlевеьна, шен тохьтаргаш лелхийтина жима стаг дагавеара. Тохьтаргийн лелхар а, жимчу стеган хьогlан къиьжар а, цу хенахъ шена хилла йолу доза доцу вас а ма-яра дагаеара. Цу хенахъ санна, верриг кхохкийна, юьхъ чlичкъашка яхна, цхъа тамашийна велхаран шад логе беана, йиш йобхна, синтаре хьажира хlара. Цунна тlехъ цхъа а га дацара. Къацахетаро lаж йиттина, гlодах хедийна, дерриш хьаьвзина, дахарх хаьдда

Юхкура уьш. Нисса ирахь латта дисинчу синтаран дерзина даьккхинчу гюда юккьехула дахаран хьесий кьестара, га хад-хадийначохь хилла чевнаш гора. Уьш гуо берзаза, жимма цечу басах буьйдачу мутгах Гийдалуш санна яра. Кху дийнан исбаьхьалла кьаьхьалле йирзина Шарип, оцу шарахь кхин ирзу тге ца вахара.

Юха а баьстенан юьххьехь, мацахлерачу башхалле ша теха ца вайта, цхьана а метте даса ца хьожуш, ирзу тгевьоду хара, та ца велира синтар долчу ца хьаьжча. Иза шен меттахь лаьтташ дара. Схьахетарехь, жимма дегI а даьккхинера. Шо хьалха шена хилла вас мелла а артелла, цуьнан хьу ястаелла, тгеволавелира хара. Керла ценош дечу юьртахоша лардаш чу дохка гонахара латта дакхехьна, оьрнаш даьхна, хецца тгеваха меттиг бацара синтарна. Гуотесна тгевахначу кхунна гира кьахьштун чевнаш боьгнийн муонашка йирзина хилар. Оцу боьгнашна келхула хецаделлера керла генаш. Уьш, стохкалериш санна гулахь доцуш, мелла а даьржина дара. Синтар дийна хиларна а, цуьнан дахаре болчу ницкьо толам баккхарна а воккхаве Шарип, стохка санна, синтар хьаьстина, цуьнан дукха генара ойланаш ца еш, длавахара.

Сарралцирзоннатгехь кьахьегнавухавирзинчукхунна, геннара гира синтарна гонахарчу оьрнаш чуьра латта доккхуш, иза «Камазна» тгедуттуш, йоккха гювгIа эькхийтина йоллу трактор. Мелла а болар сихдина, некьо голатухучу хара кхаьчча, дакхевдинчу тракторо тгаьхьара чами латта схьаэцна, машенан бохь боккхуш гира кхунна. Даге иккхинчу шеконах ца тешаш, ма-вадалу ведда хара тгекхочучу юкьанна дайолаелира «Камаз». Сих-сиха даккхий синош дохуш, мел чехка ведча а машенна тгаьхьакуьург хиларх дог диллина, сецира. Тракторан аьчкан чамица орамашца схьадаьккхина, машенна буьххье даьккхина, длахьош гуш дара кьахьшту. Махо кьизаллица дера каеттара цунах. Шена дахаран ницкь беллачу лаьтта тге генна охьакхийдаш, цуьнгара гю доьхуш, иза цхьа доьхна, даьржина, «ахIи» декьехь доьлхуш хийтира, йиш йоьхна, тлахьахьожуш лаьттачу Шарипна. Дуьненах а чам байра кхуьнан. Кьеггина дагабаьккира бераллехь шайна баккхийчара беш хилла хьехамаш: «Хьуьнна юкьадоьлхуш, шайн буйнахь диг а ма гайта; хьозанан бен а ма бохабе; диттан га а ма кагде; хьуьнан стоьмаш а шайна оьшучул совнаха ма гулде; некья тгера дIадовлий, эрна буц ма хьеша; хьуьнан шовда ма бехде». Масане бара уьш, адамехь адамалла кхиош болу дайн хьехамаш! «Ванах, ширбелла-те уьш, я вай ма-аллара, зама ю-те хийцаелларг? Ткья вай муьлш ду, вешан дайн тгаьхьенех дац вай?», – шен коьрте хийзачу, жоп ца карочу ойланашна дера куьг ластийна, длаволавелира Шарип.

...Буьйда долуш хедийначу цулла серийх дуьйчинчу тускарх хьирчина таьлланган орамаш санна, Iаламан а, адамиьн а дахар дуьйчина ду толамех а, эшамех а. Вовшашна ечу восех толамаш лоруш деха вай муха кхуьур ду цхьана цге йоцучу, гийлачу кьахьштуна хиллачу бохаман дуьхе? Муха юьллур ю цуьнан вас вешан восийн могIара? Муха хадор бу, Шарипа санна, цуьнан дахаран мах иштта лаккхара? Иза цахаар, я хаа цалаар дуй-теша вайн дегнаш тIулг санна чIагIдинарг. Вешан бохам боккха хетаро, нахе кхаьчнарг кхечарех диснарг бен цахетаро даьхний-те вай адамаллина гена? Уллерчун, веза-везачун доьхначу деган дакьалаца доьлхучу вайн хIун нигат хуьлу-те? Дицдо-теша вай массо а диканна а, вонна а, валарна а, висарна а, дуьненан толамашна а, эшамашна а рогIехь лаьтташ хилар а, царех массарех а жоп дала дезаш хилар а. Дала Iалашдойла вай.

ЦОККУЕВ Илмади

Аьлла даьлларш (ойланаш)

Илманна, муьлххачу а, дIатардала ша чухоьудолу пхьегIа оьшу: цIена йолуш йоцу, чам а, дIахIоттам а талхор боцу. Амма... тутмакх ма войла-кх цунах! Пуллакх долчу а, доцчу а дIасалелха сагал а ма бойла! Муьлх-муьлххачу хьаштийн ворданна дIадужу сту-говр а ма дойла!

Ала дашна...

ХIуманах хIума дича, хIума хуьлу. Ткьа ца дича, хIума долу хIума а хIумма доцу хIума а хуьлий, дуьсу. ХIума долу хIума хIумма доцчу даккха а, хIума доцу хIума хIуманан дарже даккха а Дала пурба ма лойла вайна!

***

Нахах кхардар марзделлачарах изза нах кхардийна Дала.

***

Берашка шех «дада» а ца олуьйтуш, «папа» алийтаро кьона латтаво моьбтту хир ду-кх цхьаболчу дайшна.

***

Дан дезарш дерриг ца хаахь а, дан цадезарш дика хуурш кIезиг бац.

***

Арахь бисина элан такхор, гонах керт юьйцина я лубстта колл тоьхна, дIаIалашбан безаре terra, лардан дезаш ду тахана доьналла а: собар кхачорах, цIийнаден декхарийн бIоно цIиз-пIиз ваккхарх, болх-гIуллакхах хьайна дуозаделлачех... масане ду уьш – цаьрга, гонах а хIиттина, цIубдина ца кхачадайта.

***

Цхьаболчарна гоьллелц бен ца догIучу татола чохь вукхара нека деш меттигаш а яьхкина.

***

Нана, шен берийн тайниг хилла дIахIоьгттича, и цIийнада воцуш юьсу, бераш – да воцуш.

***

Мацах, тIаьхьа а лелаш, схьалехна бакьдерг, дан а деана, ваьшна хьалхха я улле дIахIоьгттича, цуьнан шолгIа белш хила доьналла цатоььнарг стаг вац-кх!

***

Дийцинчу даккхийчу хабаршна тIехьа стаг ца карийча, и хабарш нуй-аьшкале дIало наха.

***

Цхьаьннан дайна ахча шена бен и каро ца деза мотгал сутара а волуш, тIе моз а хьаькхна, ахчанах дуьзначу гали чу воьллича, цу чохь цаI бен доцу сом шена тIелетта, хьаладаккхал декьаза а волуш, несарша бен «Хаза кIант» а эр доцуш хуьлу цхьаверг.

Дуьйцуш хезнарш

Лулахь Iаш йолчу шина зудчун кьовсам баьлла-кх, мухха делахь а, тIехтохамаш юкьа а иэлуш. Царна кара ма дойца кьовсаме бийла хIума: котам, цигиг, жIаьлий... Ва, суна хIун хаьа! ТIаккха, балхара цIаеанчу шен хIусамдега бийца безий хьуна цу шиннах цхьамма шайн хилла Iотта-баккхам.

ХIусамдас хаьгтина:

– Цо хIун бохура?

– Иза, иза, иза, – бохура-кх!

– Ахь хIун элира?

– Иза, иза, иза, – элира-кх!

И хаттарш мосуьйттаzza динчул тIаьхьа: «Суна ала хIума ашшимма дитина а дац, вайн расчет ю-кх» – аьлла, дIалеIна хIусамдас цаьршиннан юкьабеана «дешнийн тIом».

***

Каш доккхуш накъосталла дехъа шайна аьлла, дехар дича:

– Дџадовлийша, сайна а нахе иза даккхийта ойна ю сан-м, – аьлла хиллера цхъамма.

Хьал бес-бесара хуьлу-кх...

Цхъа хаттар дина шина стаге:

– ХІун деш ву хьо, муха воллу?

– Баларна а, барна а кхоьруш, сайн хир болу мостагІий кхобуш ву-кх со, – аьлла цхъамма.

– Оьш-оьшург а латтош, нахана зударий кхиош ву-кх со, – аьлла вукхо.

***

«Тохара гІалх-гІалх бохуш, вуно хІайт-аьлла летара жІаьлеш. Ткъа хІинца, мочхалш вовшех а детташ Іа, хьерадаьлча санна, чукхиссало жІаьла а» – аьлла, бохура, кьорвоьллачо.

***

Цхъаццанхъа догІа а догІуш, хенан хІоттам хир бу аьлла, хаам шена махеззи: «Ас мангал биттинчу догІур ду-кх и!» – аьлла, хьалаиккхи, бохура, цхъа хІуманна шекъхила Јеминарг. Ткъа кхечо, цхъана кога кало а юьйхина, вукха кога хІума туьйдина хилла.

Вай иштта хилча...

ДенцІа еана йоІ дІа ца йоьдуш шина-кхаа де-буьйсане яьлча, шекваьлладу дас хІусамнене хьаттина:

–И йоІ дІайоьдуш ма яц, хІун хилла шуна?

– Дера ю и ийгІина еана! Йиттина шена а, боху, маьттаза багалеярал совнаха, хьан мекх доккхур ду ша аьлла а, боху, вайн невцо.

ТІаккха ойна йина-а, дас аьлла, боху:

– Маржа яІ, ма холчухІоттийна хилла-кх и вайн йоІа, сан мекхаш тІе кховддал собарх ваьккхинехь! ХІинца ахь хІун дей? Ялол, и йоІ юьгуш, церан керта а гІой, царна иза хьашт елахь, Іаддаитий, схъайоьл! – аьлла, буьйр дина цо шен хІусамнене.

***

Іин чу хецавелладуьнга мохь тоьхна цуьнан накъоста:

– ХІей, ког-куьг-м ца кагдели хьан?

– Уьш муха кегло, охъа чу кхаьчна а ца хилча! – аьлла, жоп делла вукхо.

***

Доккхачу собарца, хІорд санначу хьекьалца, доьналлица ву бохуш вуьйцу хезна цхъа стаг зуьйр ма ву ша аьлла, кІоршаме мохь тоьхна, ара а иккхина,

хабттина цхьамма:

– Иабдул-Хьаблим це йолу кьонах хьо вуй?

– Кьонахаллин белхаш-м хаац, и ахь якккхинарг сан це-м ю, – аьлла вукхо.

– Хьий, хьан дена хуьлда неIалт, хIинца ас... – хIара чугIоьртича, вохар а доцуш, – Хьан дена а ма хуьлда, нанна а ма хуьлда неIалт, хьуна чохь хIусам карийначу шайтIанна хуьлда-кх! ХIинца схьадийцал айхьа деана гIуллакх – дуьхьал веанчо аьлча:

– Ван а ву хьо, вийца ма-вуйццура кьонаха! ХIинца со хьайна мараэккхийтахьа! – аьлла, цунна мараиккхина иза.

***

«Балха тIехь хьайн хенарчаьрца, ваша санна хила, баккхийчаьрца, кIант санна хила, кегийчаьрца, да санна хила. ТIаккха бертахь чекхвалалур ву хьо муьлххачу а белхан накъосташца», – аьлла хьехар дина дас шен кIантана.

Гора эмгаралла яI

– Девнаш а дохуш, карзахиййла хьо йолахь, хьуна тIе зуда ялае аьлла-кх тхан дас, ворхI шо хьалха ша кхалхале! – забарча волчу кIанта аьлча, нанас, кхин ойла а ца еш, аьлла бохура: «Ялор яц сан шина цIа чу-м, шайна луьучу кхечанхьа юьгур ю-кх аша иза!»

Поэзи

АХМАТУКАЕВ Адам

Синойн пхьобъха

(поэмин кийсак. Юьхь еша 2015-чу шеран «Органан» 5-6-чу номерехь)

***

Тхо юхаденлучу дийнахь
Сан лерехь толаман ц'арах
Само еш собарца зийна –
Весетах – нохчалла яра.

Ваханчохь вара со нохчи,
Хьешаца вара со нохчи,
Йишица, вешица – нохчи,
Суо-сайца висча а – нохчи.

Берина, озна и толам
Х'Иллано хьийзабеш Iехо,

Сан ларийн тачано гола
Йиттира – кхолламан мехха.

Нохчалла яхчийна вад сан
Ийзийра – бухдаккха синтарх.
Ийча а, ца вуьгуш Iад со,
Йистера кхийдийра Ииттарш.

Блаьрг самаболучохь нохчийн,
Яхь уьйу бIагор дIаболош,
Комаьршша сом, кисий, бохчий
Туьйхира йилбазийн болах.

(Шаьш юкъя ва даьхчахъана,
Ваша а вешица эгIош,

Уьш маца хиллера хьанал –
Довкъучохъ Йесачу дегЮ).

Тайпанаш къесторан вон хЮ,
Йаържа ун санна, чударжош,
ЧагЮ сан йолийра йохо,
Чана а йоккхуш и, маржа.

КІамдина, уьншарахьлера
Дов юха долиьча къесто,
Кхайкхиний, кхайкхазий, эра
Доккхуш, чуІанийра эскар.

Бехкаш а-м ас дехарийца
Дов тІаме дерзийначарах,
Къорволахь, кхарда сайх кийча, –
Сакх-сема ладоьгЮш ара.

ТІом – тІом бу: цайогЮ хичаш
Санна, цхьа бахьана дича,
Доцург а, лохий, тІекхуллуш,
Алах цІе санна, дІабулуш.

***

ТІом – иза забар яц, хІетте,
Валаран-висаран зилехь
ГІаддайча, цунна а метгит
Лехаза карийна хийла.

Цу тІеман кІуьралахь, дехарх,
ГЮ доцуш нанас я дас дан,
Тольшаллах дуьззина кехат
Дара сан – советски паспорт.

Узура цуьнца сан мах а:
Дуй иза – сайн цІеран да со,
Леткъамийн бух къагабахь а,
Бехке а хуьлуш, и дацахь.

Куьйга кІел иза – я некхехь –
Ца хилча, са а ца тоьра,
Ларамза и дайна бекхам
Дуьхьала баларна кхоьруш.

Маржа, и гойтучу даьлча,
Ас иза – ваханчохъ нишка –
Дожийна, дайина аьлча,
Тешар вуй ГЮпера Мишка?

ХІан-хІа, и кханенга даьлча-м,
Хир бара Мишкина «аьлча».
ХІан-хІа, и хилиьта амал
Долуш ма яцарий зама-м.

Цу тІамо Ювжийнчу кертахь
Нур хьаза дисна цхьа «коьрта»
Ца дІасадаьккхича бертахь,
Дер ду сан паспорт а коьртах.

Ехачу ГЮжа тІехь чами
Ор чуьрчу цІунала Гуйттуш,
Лехна, и цІандийр ду, банихь
Санна, тІе шортга хи дуьттуш.

Ткъа хьожа – кехатах йогЮ –
ІатІаршка яйа ца елла,
Телат тІехьарчор ду чІогІа,
Къайлахьош паспортан цІелла.

Кхана тхо ГІали чу довлуш,
Кехаташ толлур ду ГЮпехь.
Салтичо, мерГуйьргаш къовлуш,
Цхьа со схьакъастор ву ГЮпал.

СадеІар къийлина кийрахь
(Вийлина сан бехказвийларх),
Эххар а васталур Мишка –
Гойтуш ас ах-литар (шийла)
МаьІница: «Хьуна, Братишка».

Дена я нанас ца барх а,
Хьарам дац синна яр сакхо.
Ас дагахь-м тамбовски барзах
Вер цунна ваша я накъост.

Цул тІаьхьа и «некъан кехат»
Телатан марчонах дала
Кхиале, забарца дехьа–

Вуьйлуйтур ву со сан гIала
Сох ларьян гIап йобгIначара.

***

ТIом – иза забар ца хилла,
Забаре вийлахь а мостагI,
Хьан мара хьерчахь а мостагI,
Четахь цо леладо хIилла.

Мекара ду тIеман гIиллакх:
Къарлуш хьо я хьуна – мостагI,
Машарна герз охьадилларх –
Букь тIехьа лелаш бIюста.

ТIом – тIом бу, суй ца ларбича,
ГIийланиг бехкала вуллуш,
Амма ва, бича хьан сица,
Зуьретах сардамах булуш.

Декъешна тIехьийза кыйгаш
Тегульеш хIаваэхь кхазе,
Таьптарийн ченала кхийдаш,
Юха а дендира гIазот.

ЭгIийна, Iехийна, дуьрста
Йобллина, дIаобцуш корта,
Чопанах кхиссира юьстах
Хье тIера ойлаен ортхалш.

ТIаккха цхьа хIун ду цахуург
Дуьйлира дахаран кхоьлах,
Iедалан васхала хуург
Эцалуш, вохкалуш соьмах.

Соьца а лелийра «забарш»,
Когаш кIел питанаш кхоьхьуш:
Кхийлира бахаман кхаба,
Пхьубьшара лаьхьа а оьхьуш.

Сан бIаьргийн бодашкахь кхоларш
Гульеш, цу бIарлагIийн вай ду –
Кхоьмаза кхин а сох дуола
Хьаьхна дерг, чан санна, айдеш.

Хье бууш, и тIаьхьалеларг
Сан гIенийн кхоьлах а лела.
Тховса а: «Цахь дуй шу?» – аьлла,
Моллина хьалха а ваьлла,

Чохьхьаваьр, хьалаваьр баьрчче
«ХIара вайн дин доккхуш, баьчча
Хилла ву, – цу моллас аьлла,
Чаьнги кIел ши-кхо чо баьлларг. –

Кхунна вайн йоI-йиша дола
Яккха хьан пурба ду оьшург»...
Нуц хила гIоьртинчун – жолам –
Ций кхетта хир тховса доьша.

Кьоман вад хьаьшна и молла
Кхосса-м со хIуттур вац ара.
Ша гIор и, сардам ас боллар
Лаьрра сан гIиллакхна хьарам.

ГIан лелла далале, «Делан
МостагIа» цIе а тIетуьллуш,
Вуьллур ву со шарIа-кхийле,
ГIожмийн цIов букьах чубуьллуш.

Байттамал, йилбазийн кхоьлах
Самах а лелаш де эшна,
Са эшна висарна кхоьруш,
Со Делан диканах тешна.

***

Вежарий санна, сайн лулахь
Баьхначех-м кыйлало эхь сан:
Сан ма вуй лерг-бIаьрг а дула
Царна сох бахьанаш даьхнарг.

ХIетте а амал сан эшо
Воьттича герзах и сайниг,
Сан оцу лулахойн пешо
Кхехкийна сан чорпин яй а.

Ненан къа тхайн къила хьарччол,
Тхox а ма вацарий хIора:
Халла гуш – дерг меран баьрччехь,

Генахь дерг ганне ца гора.

Тхо нана яларш а дара,
Дара тхо ненан даларш а.
Тхох цхьадерш кьуйлура мара,
Вукхеран отура марш а.

Бара шайн кисанийн оила
ГайгIано лъоцучех йийсар.
Вай дезачунна ма гойла
ХьаргIанех уьш юкъахьийзар.

Мохк оцу цIергара баккха
Ниййат деш гIазотан мехха,
Гевтгина, эгначех баккха
Гулбелла бехк тотту кех ас.

Амма и вуьш буй: цу цIерга
Некъ хьехна, марзбина вайна,
Хьалха а бевлла, ткъа герга
Кхочучохь тIап-аьлла байнарш;

Герзаца шайна тIекхевдаш,
Йоьллича муьшка а маршах,
Байракхаш эгийна, бевддарш,
Iасанийн сий дайинарш а –

Царах ца кхета, ца хьобгу,
Кхера а ца дисна хIумма.
Кхин, царна суждане оьгуш,
Тилалур дац-кха тхан уммат.

Церан лар ца оьцу гамо
Сан лорах ахь а ма лехка,
Дуьненна базбелла бала
Хьехош верг – сан болчу бехках.

ХIун бара техьа сан бехк а?
Нохчалла тIех дукха хьехор?
БIешерийн цIерга и лехкарх,
Цунах бен, хиндерг цаIехор?

Хьаша тIевоьссинчохь – нохчи,
ХьошалгIа воьссинчохь – нохчи
Хилар со? Хирг хилар нохчи?
Суо-сайца висча а – нохчи?

ХIетте а, шайтIа а тоьлла,
Бехказа суо ца висахь а,
Дерзадеш юкъа мотт боьлларг,
Харц-дуьне тIаьхьадисахь а,

Сайна тIекхача некъ буьллуш,
ТIаьхьенна васхала дуьллу:
Нохчийн цIе ларийна гIиллакх,
Дош а сайн – ден весет хилларг.

Цу новкъа лар хьалаягIахь,
Сица со, гIаьттина тIома,
Нохчийн цIе йисийта яха,
Лаяттар ву, бIов санна ломахь!

ВАРИН ТЕПСАРКЪИН ЮСУП

«Орга» журналан масех автор ву, оха стихаиш яхъахъара, бохуш дехариш деш. Царах цхъаъ ву Варин Тепсаркъин Юсуп. Шега дехаре кост дахъийтича, ша ца вогъу иза редакция, шен гергарчех цхъаъ воуьйту цо стихаиш йохъуш, дубхъало ян хъожу иза: «Со поэт а вацара, литературина генара стаг вара, айса языйриг сайна, сайн самукъадаккха, маттах сакъералуш, язйо», – бохуш. Иза коьрта ду Юсупан ойланаикахъ – дешан таронаш йовзар, дешнех исбаъхъа васт кхолла хаар. Деинийн чолхаллаш ца лелайо цо шен стихаикахъ, доккха а, деза а, ала гЛерташ, массарна а девзина даьлла, дахаран маьІна даккха а ца гЛерта, «философски» ойланаиш еш. Довъу са санна, яйн, байн хъокху мох санна, аьхна, цхъанаэшишара доьдучу хин мукъамехъ, дагах кхетаиш, хазаллех юьзна ю Юсупан стихаиш.

Юсуп лирик ву. Цуьнан хЛора стихотворени шатайпаналла йолуш ю, цхъаъ вукхунах тера а йоцуш. Цуьнан стихаикахъ хаало синхаамийн мукъамаиш, сирлачу гЛайгЛанах дубзна, дешнаика йирзина ойланийн ловзариш, иштта фольклорни мукъамаиш тІехъ кховьлина цуьнан стихаиш халкъан амалех юьзна ю.

Іаламан исбаъхъа васт кхуллуш, шатайна дустарех пайдаоьцу цо. Доцца аьлча, Юсуп поэт ву, сица а, ойланца а, амалца а. Цунах лаьцна дерриг а цуьнан стихаиша а дубьйцу.

«Суна-х ала хаа...»

***

Суна-х ала хаа,
Хьуна хезаш доцуш,
Санна хиэташ хьуна,
Ахъ сема ладогІа.

Суна-х дийца Іама,
Хьуо ца кхеташ санна,
ЛадугІучу хьуна
Сан дагара хаа.

Суна-х еза, баха,
Хьан са карзахдаха,
Ца луучеха – лууш,
Ахъ: «Со хьан ю...»—олуш.

***

Малх бу Іаьткъаш,
ХІаваъ дижна,
Гезгамашош гаьннех ийна,
Цхъацца патар дужуш лаьтга,
Гуьйре кхечи бошмийн хъаьтга.

Хьох бІаьрг кхетча, аьхке моьтту,
Хьо дІаяйча, шело хІутту.
Шо дІадобду,
Шо тІедогІу,
Вайн къоналлин бала боцу.

2016, май

***

Дерриг дайна дац –
Шераш тІаьхъа ду,
Дагалецамаш
Даим къона бу.

ДІо схъакъежачо
Хъажар кховьссича,
ТаьІна хилла дог
Хелха хъаьвзар ду.

Букъсурт нисдина,
Сира мекх хьовзош,
Керла бал боло
Со, кІант, ГІоттур ву.

Хилларг хилла дац,
Хиндерг – дан а дац,
Кху вайн шерийн гуо
Юяхъоьвзур бац.

Вота екае,
Пондар эккхабе,
ЙоІна кІайн ловзар
Болехъ гат а де!

2016, июнь

***

Хъан Ёаьргаш – бетгаса, куызга –
Дуьне ду, кІора санна Іаьржа, –
Сан некхехъ цІе яьлла догу
Бетгаса, куызга, хъан Ёаьргаш....

2016 ию

***

Хъо кІайчу Ёаьрхишца
                                  йобълхур яц суна,
Я со а воьлур вац
                                  хъан Ёаьра хъоьжуш,
Вайн некъаш хеддачу гурахъ,
  гІа дужуш,
Хъох йисна цхъалла сайн
  йити ас хъуна.

Жима цІа, горга юрт,
  и кьона Ёаьсте,
Хъо нускал – полла сан,
  со а – хъан везар,
Самонца гІан хуьлуш
  ели дІайисте,
Хуьлуш шех нахана
  кхардаме ловзар.

Мацца а шерашца
  со дуьхьалкхетахъ,
Йохий ма хъовзалахъ,
  сох хъажар лечкъош,
Чов ерзарх, дегІа тІехъ
  муо буьсу хенехъ
Хиллачийн, лезначийн
  дагалецам Ювжош....

12.06.2016 ию

***

Хъо ерриг лазам бу,
Лазам бу, гІайгІа,
Ламанан лечанна
Бецан лекъ санна.
Юохъ, чаккхе
Хъо йолчу,
Кху деган орца.
Ахъ доху синош ду,
Хенийн кІайн йоргІа....

***

Воьдург, вогІург, тІех мел волург,
Вайша Ёаьрга гинавоцург,
ХІора хир ву вайша дийца,
Хъан-сан боцу бала бийца.

Бешахъ хъоза кърлахъара,
Ломахъ шовда лакъахъара,
Вайша вовшийн хилчахъана,
Дуьне цІарах дагахъара.

Деле кхойкхуш, нана йитна,
Дов-тІом хъедан, дада витна,
Цхъа Іаьржаниг буьйса лехна,
Куога-акха дадий вайша.

Шера аре, Терк теллина,
Лекха-лекхачех лам хаьржина,
Кхайкха-хаза са-дегІ доцчохъ,
Жимчу хъехахъ лачкъий вайша.

Бода баьлча, ахъ со хъоьстуш,
Садаьржича, ас хъо хъоьстуш,
Даар-малар безам болуш,
Цхъаьна даха хайй вайша.

***

Деш я дуьтуш хІума доцуш,
Кхерстар бен, кхин бала боцуш,
Суьйренийн и анайистош,
Тергалъеш дІо маьлхан зІаьнарш,
Кхуьь-кхуьучу йоІаца кхуьуш,
Церан сеттарш дагца кьуьйлуш.
Мохо лерехъ эшар екош,
Кьоналло дІа хьалхаидош,
Яьхьи зама, шераш дии...
Хъо Іехо уьш ма ца хили,
Оццул безна, оццул хъегна
И мехкарий мичхъа байра,

Хьуна Іаьнан гІура хьехна,
Хьан Ёаьргашна пардо тегна...
Де кІордийча, буйса еха,
Хьо гІан дедча санна веха...

***

Буйса ю тийна,
Беттаса дижна,
Аганахь санна
Мархашлахь техкаш.

Серло ю Іенаш,
КІайн дари хиэташ,
Дог охкуш санна,
Сахьто йо гІовгІа.

НІаьна яц кхойкхуш,
ЖІаьла ца лизта,
Дуьне а ша-шеха
Кхоллалуш хиэта.

***

ДогІа туйхи цигахь, эццахь,
Дезза-деза тІадамаш детташ,
Некьан ченаш дІасакхуйсуш,
Туйхи догІа урам новкъахь.

Бераш девдда, рагІу кІелахь
Кхийс-кхийсалуш, ловзу, доьлуш,
Букь саттийна, лергаш ухкуш,
Гучу аьгта диттан бухахь.

Татолаш, шабаршца, уьду,
Баккъаш тІехь чуйппалгаш хохкуш,
Мархаш этІош ткьес а детта,
Экха санна, аьрха ловзуш.

***

ХІара дуьне шуна дитна,
Шуьца декъа-къовса доцуш,
Велар-кха со эвлаистехь
Хьаьрхочуьнан йоІца вехаш.

Юур яр-кха можа сискал,
Тухла Іуттуш, тІе хох кхоллуш,
Шух я царех, цхьаннех мисхал! –
Шух ца ваша илли олуш.

ГІулгаш санна, бераш ловзош,
Бетташ, узуш ши етт болуш,

Хьаьрхочун йоІ хьийза ярий:
«Дашо вина!» – соьга бохуш.
2016, май

***

Дукхаяхарг, Іехаехьа
И хьайн баба, хаза дийций:
Лекхчу ломал лекха вара,
Льомал майра гира, алий.

Маса вийца, ткьес ду олуш,
Цечу цхьогалал а мекар,
ВорхІ лам бийца, жа-мтт ловзуш,
Исс юьртан цІе – со нуц къуьйсуш.

Хьо малх хилча, Іуьйрре гІоттуш,
Сох беттаса – буса кхетта;
Хьо хІорд хилча, сийна ловзуш,
Сох леча де, махца кхерсташ.

Іуьргара ласьха баккхал говза,
Маттана со мерза вийца;
Кхера хаьштиг санна, дера,
Девна Іаьткъаш, дІаьвше вийца.

Хьо цІе хилча, марсаяьлла,
Со догІанах Іанавехьа.
Бода боьлла, са хьаьвзича,
Со хаьштигах вагавехьа.

Іехаехьа жоьра баба,
Сох дуьнен чохь доцург тардеш:
– Ва-а, сан кІорни, яла хьан нана!
Вайшин къинна коча качьеш.

***

Шуьрех Іахар санна,
Кьоналлеха юьзна,
Ношбеллачу Іожах
ЦІен-кІайн дуьхьал хІуьттуш,
Хьох Ёаьрг кхетча геннахь,
Геннахь йоьлу хезча,
Даго накха цоьсту,
Сих даллал са льцуш.
Хьо – Ёаьстенан заза,
Мошан тІома кІорни,
Мазах буьзна никх хьо,
Хи чохь ловзу чІара...
Мича яхьа, йилла,
Хьаьнга еха, йийца,

Хутал хилла маца
Хъаьрчар ойланах...
Ала, дийца доцуш,
Уоза, дуста доцуш,
КІур-молханах эккхал
Бала хили хьох...

***

ХІун бен ду хьуна и,
ХІун башха суна,
Малх хъежар, цахъежар
Я догІа делхар...
Анайист цІийялар,
Зарзаран эшар,
Хьо йоцчохь хІун ду и,
ХІун башха суна...

Вай вовшийн ца хилча,
Ца гича денна
ХІун бен ду дуьненах
Буто ша хилча.
Мархаша бутт хьестарх,
Тийналло – оила,
ХІун башха ду суна
Хьо гуш ца хилча.

Баьрсина хъажар а,
Ойланна – амат
Ца гучохь, хІун зовкх ду
Ахь веза баьхча...
Баьстено кІеж тийсарх,
Зазан чІинг эккхарх –
ХІун бала я тазар
Хьо сан ца хилча!

***

Ма хъежахьа, синош дохуш,
Куьйгаш сеттадеш.
Бокъах терсаш, ма къежахьа,
Дагах цинцаш деш.

И хьан болар лезна суна,
Лезна йоргІа хьан.
Лаьхьан лорах сетта куц-кеп
Са сих доху са.

Сан некъ бита, некъ ца хедош,
Вита бабин кІант.
Корах батте гІийла хьобжуш,
Елха хъаьхна хьо.

***

Гаьн тІера олхазар гІаьттича,
Юдикаярца га лестира гІаьхьа...

Хьан баьргаш цу сарахь,
Вай вовших къаьстачу сарахь,

ГаргІулийн гІайгІанах
Тпаьхьара ахь неІ текьовлуш...

Со хьобга кхойкху мохь
Цу стиглахь къарбелла бисча,

Буьйса а дІатийра,
Церпоштан гІовгІа а
ДІайижи меллаша, тийна...

Сахуьлуш, садай-кха,
Юха а садовш, сахуьлуш...

***

СадаІар сацадай, дІатехьа,
ЛадогІа къоналле,
ТІум эккхаш яьржинчу,
Яйначу,
Генарчу
Жималле...
Цъа гІенийн мохк санна,
Хъаьгначу жималлех къастале,
СадаІар сацадеш, дІатехьа,
Ала дагалецаме,
Алахьа гІенашка, суьйренца
МаьркІажехь тиллачу...
Алахьа, мичахь ду,
Хаттахьа – мел хилларш – стенгахь...

Баьстенан зазанах
Яйн гІуьйтту архьан Іаь санна,
Стигалан сийналлехь
Мархийн кІайн хІур хилла дайнарг,
Юхадеха хъаьжча цкъа,
СадаІар сацадеш, тийча,
ЛадоьгІча геналле –
Цу хІетахьлера хьо,
Со а хьан даг чуьра, къона,
Баьстенан юьхь йоло,
Беттасе дагарадийца,
Кхин маца, юха а
ГІан къонлур дацар-те, муха...
Цу хІетахьлера хьо,
Со а хьан хеннара – маржа!

***

Жима вай со-м
Воккха хилла,
Хьо кхуьучохь –
Къанвелла.
Батта кIелахь
Ирс ца хилла –
Хьо кхечунна
Йийцина.
Сийна аре,
Мерза шовкъ а
Блаьргийн нуьрца
Кхоьлина,
Бокъан терсар,
Анайист а –
Дагалеца
ГIан хилла.
Воккха вай со-м –
Жима висна,
Хъан туьйра-гIан
Довззалла,
Амма, хIун дер,
Жимчохь санна,
Бохь богIалур
Ца хилла...

***

Бакъ ма дац ахь соьга
Хьо веза бохург,
Со веззал я соьга
Хьо веза аллал
Со везаш йолчунна
Шераш ца тоьъна
Дош каро, цу дашца
Сан блаьра хъажа...
Бакъ ма дац ахь соьга
Хьо веза бохург,
Ахь хъайна магийнарг
Суна ца мегна,
Со велахь – цхъаннан ву,
Хьо ю – массеран,
Хъуна со ца везна –
Хъуо езна соьца...

***

ХIун бен ду и
Мацца хилча,
Мацца а цкъа
Кхочург хилча...
ДогIанаш а хъаьлхар хилча,

Некъаш цхьалхха –
Дисинарш...
Цхьамма-м эххар: «Дика вара»,
Кхечо – халла, даре деш,
Гуьйре лестар
ГIашца тIаьхьа,
Хъан эхартан
Ойлаеш...

***

Иштга ваьлла,
Араваьлла,
Со давахча,
Новкъаваьлла,
Цхьа бен доцуш
Санна хеташ,
Цхъанхьа циггахь,
Хьо хир йоцчохь,
Ма хуьлур-кха
Тамаш санна:
«Вай, хьо вац и!» -
Хьо цейолуш,
«Ткъа хьо муха?» -
Со велалуш,
Вайша циггахь
Вовшакхетча,
Вовшийн гича,
Деладелча...
Хинца-м, хIетахь
Санна доцуш,
Бегашийна,
Забар йоцуш,
Со мел леларх,
ГIала толлуш,
Вайшин некъаш
Карла дохуш,
Хьо ган лууш,
Хьоь сатуьйсуш,
Хьо кхин духьал
Ма ца кхета,
Аз ца хеза,
Ца го болар...
Мичхьа, муха яйна-те хьо,
Я йицьелла,
Йижна йисна,
Нанас Iуьйре
Ца гIаттийна,
Я хъайх, эххар,
Нана хилла,
И йоI чехош,

Собцу-те хьо,
Кхин со ца ган,
Со ца леха.
«Вай, хьо вац и!» -
Цец ца йийла...
Хьо кхин суна
Хунда ца го,
Со мел леларх
Дуьне толлуш,
И вайн некъаш
Карла дохуш,
Хьоб сатуьйсуш,
Хьо ган лууш...
Хьо кхин суна
Муха ца го,
Цкъа а суна
Хунда ца го...

***

Ианнан гурахь
Хьоза санна,
Дог чудожча
Кийра сан,
Хьо хуьлур-кха,
Езнарг, хьалха
Бала ойуш,
Геннахь ган.
Хинца-м оццул
Уллохь йолу,
Даим гергахь
Йолу хьо,
Гуш-хезашшехь
Гена юьйлу,
Юьйлу хиэра,
Ган ца го...

***

Ерзина ценна
Хьотти гуьйре,
Гуьйре хьотти
Кхоблина,
Мацах хилла
Безам санна,
Цхьа шельелла,
Геннара.
Ма серсахьа, гуьйре,
Йобхна,
Догла, мехаш
Делхарехь,

Кхана Гуьйре
Блаьсте хьавьзар,
Блаьсте йоблур
Бацалахь.
Хьобца – хиндерг,
Хилларг – соьца,
Сатуьйсийла
Еца хьан!
Суна беккъа –
Дагалецам,
ДегаИйжам,
Байттамал...

***

Марган юьххехь,
стигла дашо кIарраш гуьйттуш,
Сийна, можа суьйре
маьрIажех дIайича,
И хьан гIайгIа йоблуху,
йоблу блаьрхиш Iенош,
Нене кхойкхуш цхьанхьа
беран мохь схьахезча.

Дагалецам гIотту мацах- маццхлера:
Баьццара бай, уьйтIе, полла,
бер а, зIаьнар,
Екхна стигал, марха,
зовкх а хIетахьлера,
«Сан дог» бохуш ненан зевне
къона елар.

Шийла мехаш, дохк а,
чIанаялла гуьйре,
Коран блаьргал жима,
се боцу сатийсам,
Хьо мел везнарш, безнарш –
генна-геннахь – хиэре,
Цхьалха болар, цхьалла,
шераш – деган Ийжам...

***

Сарахь мехаш, садеIарца,
Хьаннийн баххьех лестича,
Анайистехь маьрIажеца
Дашо раьгIнаш йийшича,
Са дIадоду, оила яьржий,
Стиглахь кхерста цхьалха цхьаь,
Дагаохуш санна хетий,
Мацах хилларг, хIуттуш схьа.
ХIун дара а хуур мича,

Хетар, моттар, хьизгIар бен,
Анайисте са кхерстича,
Зарзар декча бешахь шен...
Дуьне готта, шуьйра хили,
Безам хьобгуш, шелбели,
Хьан шерийн гIа бIаьста дуьйжи,
Гуьйре кьона кьежъели...

***

Вай, хьо жолам! Хьо жилIалам!
Юьртахь зезаг кхийна бах.
Дадас гIараш духку боху,
Бабас ловцаш доху бах.

НIаьна кхойкху, кхокха биэка,
Малх корах чу хьобжу бах,
Бабас лергах мехий дохуш,
Дадас мажар кхуссу бах.

Гила борз а, сахара леча
Цу буьхьигна тизба бах,
Дадас хьуьнан хотеш охкуш,
Баба махна хехь ю бах.

Жима-воккха, кьена-кьона
Захалонна хIуьтту бах,
Дадас даьхнийн жа-мотт буьйцуш,
Бабас деши узу бах.

Вай, хьо кхардам! Хьо юьхьIаьржо!
ЙоI меттахь ца карий бах,
НеI ца тухуш, кор ца хьадеш,
Хазчу кIанта яьхьи бах...

***

Ца эшна, ца езна, дага ца еьна
Дагара ца яллал дагахь цахилларг,
Со воцуш цахиньберг,
волуш – ма хуьлда,
ДIавахча дIаяньберг, бIаьрга ма гуо...

***

Кху наха-м цхьа атта бийци безам,
Дуьне, эхарт, Iаьрше елхаеш...
Хьо ца гича шайна хуьлу эшам
Гайта дешнаш, мукьам бекабеш.

Сан ца хили хьобца дуста деши,
ГIайгIа йоцург, балийн гIайгIа хьан.
Гена вийларх, хьо йоцчу ца кхечи,
Уллохь – дагна Iаббал ца хили.

Кхарна-м хьежа, хьеста езна хир хьо,
Я дIаэхьа, шайх дозалла ган.
Ас ен лехна, хьобга цкьа суо вейта,
Хьобца денлуш, сайца хьо деньян...

***

И цхьа атта –
Йохар доцуш –
ДIатIехьяьлча, соьга хьобжуш,
Хала хуьлу, хуьлу ирча,
И нехан йоI нехан лоруш...
ЦIийлуш, кIайлуш,
Ког тасалуш,
Ши бIаьрг лаьттан
БIаьра хьобжуш,
Дуьне цIарах
Догуш санна,
Хьо схьагича,
ЙоIгуш гича,
Хаза хуьлу, хуьлу дика,
Ва, Бабин йоI, хьо сайн хеташ...

***

Суна сесаг гира
Хаза, чIогIа хаза,
Сесаг гира суна
Лекха, юткьа лекха,
Гира суна сесаг
Кьона, баттал кьона,
Сайн шераш а кьена –
ГIайгIа гира, гIайгIа...

Сирла хенаш

1

Хенан шалха юьхь ю, аблла
Ширчу къаьмнаш аблла даьлла.
Цкъа цу хIумнах со ца кхетта.
Хан дIаяхча кхета атта.

Ши чкъург хилла-кх вайн цу хенан,
Цкъа а йоцуш юьйцу хезна.
Цъхьаь ю, даим, хьийзаш юахаь,
Важа ю, цуьнца керчаш бакъхьа.

ХIуьа дичи, вуьйлуш пелхьо,
Къеста ца деш, цара дIахьо.

2

Амма, йиш яц доккха и дов
Чкъургаш бахъанехь, ала, дIадов.
Адмаш, къаьмнаш юккъе нисдеш
Вай дечуьнца уьш ю болх беш.

Цъхьацца пачхьалкхе хилчи хьахош,
Уьш ю, хьаха, шайн некъ дIахьош.
Ахчий-бохчий са хилчаьбана,
Дуьне доьхчи бен дац царна. –

ХIаллакхуьлчу бердан йистеш,
Дуьне доху шайна са еш.
Адмана даим тIом бу латтош,
Миска адам холчу хIиттош.

Дуьне дуьсу, эккхар долиь,
ХIинца хIун хилла доллу-те, олий
Рицкъа къуьйсу, джихIад кхайкхош,
Шена тIера ойла ерзош.

ШайтIа хьийза вайна юккъе
Шен ю, бохуш, цъхьацца бакъе...

Делахь, вай-ма дуьйцург кхин ду:
Чкъургаш, болх беш, дийриг хIун ду.

3

Цъхаммо, гIуллакхаш
хьалахьош, узуш,

Техьа кхуьссуш, вовшех дузу:
Ахь динарг ду хьан букъ тIехьа, –
Иzza дуьйцуш тоьтту хьалха.

Вукхо, бакъхьа хьийзаш денна
Шена кIелхьо лелларг кхана.

Массо йогIу сирла кхане,
ЙогIу моьтту вайна сане.
Амма, хьовздой хьобгара дийларг
Цо а кхуьссу когаш кIела.

Дерриг, хьавззий дуьхьалдолу,
Хьо дIакхечи хIинца, олий.
Ю, хьо гуру лаьцна тахне
Ахь, ша, хьайна лехна кхане.

ХIинца хьйна – хьекъал дацахь,
Хено ловзор велахь, вайцахь,
Дикниг, вониг – ша карош дуй,
Царах диннарг кхана хьан дуй.

Долундела дешдерг – бахъана. –
Цунах кхоллало дахар кхана.

Ца хиллехь хьо къастош дийриг
Дахарх хуьлий карабо уьйриг.
И схьабаста оьшург хIун ду –
Сагатдеш сан цъхьацца жамI ду:

4

Вахар, ойла ца яхь кхеттал,
Дуьсу, хилла хIетал-метал;

Ойлаеш хьо вацахь баккъал,
Юха вуьгу шрчу новкъа;

Само яцахь, хьалха хазлой
ХIара дуьне, эххар дазло.

Амма стага шех долчунна
Цъханне бехк бац, ша воцчуьна.
Куьзга ма ду цунна хьалха.
Цу чу хьаьжчи хIун го бахахь –

ДегГал корта лакхахь хилар, –
Цуьнан маьІна цо охьадиллар:
Массо хІумнал сийлахь – хьекьал!
Цунах кхеттарг – хуьлу декьал!

Кхане хир ю сане, сирла,
Долччуьнаьбуха хьекьал диллахь. –
ХІуьа деш хилчи, юха-тІаккха,
Сирла хьекьал хьалха даккхахь.

Дохьур, тІаккха, цу шина чкьурго
Диканиг хьуна, боккхуш шайн гуо.

5

Къастош хила хьарам – хьанал,
Дегнаш цІандо нуьре амал.
Цу къесторан бечу балхо
Цьхалха йоккху дегнийн шалхо:

Оьзда воцург къонах ма вац.
Хьанал доцург дахар ма дац. –
Дикка кхеташ хьо схьавогу:
Хьанал ваха-м Дала боху.

Ткъа вайн гІулкхех – боьха, цІена
Вай вапьш кхоьллина йолчу ханна
Вай кхи бахац – боьха зама,
Шалха юьхь хиллера хьан-м.

ЦІена хила! – ша хан кхойкху.
Ткъа ца хилчи, вайх и окху.

ЮьхьІаьржонах – и, вайх йолу,
Вайна гойла – серло хуьлуш.

6

ТІаккха и хан хьохь ю йоблуш,
Амма, юха, Іилма хьохьхуш:

«Маьлхан дуьне ма нисделахь!
Хьо нисваларх тоам белахь.
Хьуна бакьдерг ду схьаэцахь,
Чкьургийн бакьдерг долуш шеца».

ДІаладоьГІна, дикнах-вонах
Ахь дика хоржу, даржош гуонах.

Эццехь бастло гІайгІан уьйриг,
Некьех кхета некьаш бийриг;
Кхеташ – хуьлчух тахна, кхана
Даим нислуш, – кхуьу-кх къонах!

ХІинца кхохьху цу шина чкьурго
Хьуна дикниг, туйьсуш шайн гуо.

Хьо дикадарца сов мел вуьйлу –
Хенан юьхь а серлаюьйлу.

7

Полло цкъа тІам тоьхча, олу,
Дю цхьана генахь мехаш довлу...

И хьан дика п хьохь дІакьаьстий
Лела, гІайгІан шедаш достуш;
ШайтІан мехаш берзош дикне
Хьийза дикан кІуркІамане;

Ийло, олу, нуьре алу
Лаьтган тІехула, берзош бала;
Шалха юьхь ерш ца бовлийта
Дуьнен тІехула алу гІуьтту.

Вай дукха Іуьйшу бала, къаьхьниг,
Кхи ца гайта гІуьтту дикниг.

8

Хьесап дуйте ширчу наха
Хенан шалха юьхь ю, бахар.
Адам ма ду муьлхха хенахь,
Даим, дикне Іаш сатесна.

Вайн долу Іилма ма дац церан
Адам Іама, айьа, лиера.
Шех и вон дІакьасто, хьанна а
Нуьре Іилма ма ду эшна.

9

Дикниг кхуллуш. Хазьеш зама
Ду вайн Іилма. Вай ду – Іама.

Вайгара долчунна, хаза хенаш
Вайна яхьян Іийр ду Іемаш. –
Кьонахашна Іилма и ду.
Цулла оьшург вайна хІун ду.
ЦІеннаш лехахь – Делан некьаш.
Ткъа, цулла дезниг, кхидерг – хІун ду?

Кхидолчунна – Дела юкьар.
Сирла хенаш вайна ялар
Деле кхойкхуш, доьхуш хир ду,
Кьинхетаме вайца хилар.

Безам

Буьйсанал Iаржделла денош
Дџаоьху, серла ца довлуш.
Белшаш тџехь базбелла мохь а
Байбелла, паргIат ца волуш.

Ойланца со хьобжу сахьте,
Цџьамза бу шен гонаш дохуш.
Хьо бахьанехь синтем а байна,
Сагатлуш, са дала доллу.

Кхолламе со хатта гџерта,
Делахь а жоп хир дац суна –
Дахарх со хIунда ваьккхи,
Безамах, езарах гена.

Лаар-кха хьо сайца хила,
ХIара дуьне мел деха яха,
Эхьхетта ца лачкьош, гайта
Даг чьура безаман кьайле.

***

Iа деача хи тџехь ша беш,
Аре кIайчу лайх юьзна.
Со вогIур ву, бIаьсте хилла,
Хьан дог хьостуш безамца.

Малх а кхетта, дуьне кьагош,
Шен зIаьнарш а яржийна.
Со вогIур ву, IиндагI хилла,
Шовда дохьуш канашца.

Мох а баьлла, дуьне Iадош
Iаьржа бода хIобггича,
Со хIуттур ву, пардо хилла,
Хьо мохе ца яхьийта.

Нана

Хьан бIаьргара хIора хин тIадам
Сан дагна Iовжам бу, нана.

Юьхь тџера и хIора хебар
Сан дагна лазам бу, нана.

I

Iуьйрана хьала а гIоттуш,
Кхача ахьа кечбора, нана.
Тхо Деле доIанца доьхуш,
Хьо гIийла тийжара, нана.

Хьан корта кIайбелла, нана,
Хьо гIора эшна ю, нана.
Амма хьан еза цџе, нана,
Кьанлур яц, гIеллур яц цкьа а.

Хьуна тIаьхьа ца хьажа, нана,
Хьуна тIаьхьа ца велха, нана,
Хьо йоцуш ца даа дуьне,
Хьан метта воьрзур вара лаьттах.

Ехийла хьо, нана

Ахь олу хIора дош йовхо ю, нана,
Ахь кховдош долу куьг дагна бу там.
Еза хьо суна, доза а доцуш,
Воккхавеш лела со, ахь ирсе веш.

Со кхиош, со лелош, хало ахь лайна,
Буьйсана набарах йийлина хьо.
Со бахьнехь дуьненан бала ахь лайна,
Кьинтџера, сан нана, ялалахь хьо.

Хьан дуьхьа цу цџергахь вага ву кийча,
Хи хилла, дIахуда лаьтта тџехь вай.
Хьан метта реза ву Iожал тIеэца,
Хьо сайна резаян, хьаста хьан дог.

Малхана го бохуш дуьне мел хьийза,
Лаьтта тџехь ког ловзуш мел лела со,
Вайна тџехула и сийна стигал

мел лаьтта,

Ехийла хьо, нана, ехийла хьо!

ЗУБАЙРАЕВ ХЪАМЗАТ

Безам а бевзира дахарехъ суна...

***

Дуьнен чохъ мелла а хан-зама текхна,
Тахненга вели со, вала а ца леш.
Даимма ца хилла сан Гуьйре екхна,
Пхьор дохдеш, йовхо луш,
ца хилла пеш.

Тезеташ лаьттина, массаьргахъ санна,
Къастаран хало а хИттина тIе,
Машаран хама беш массо а ханна
Лелла со, тIамо шен кхерсторах цIе.

ДоттагIчух воккхавеш даимма хилла,
Дин къовса даьккхинчохъ,
чагIделла дог,
Даймахках дIакъаста ца хилла кийча,
Иза дIатеснариг ца хетта стаг.

Безам а бевзира дахарехъ суна,
Безаман къаьхъа чам лан хала ду.
Амма дIахойила, сан доттагI, хьуна –
Безамо хьо хъастахъ, хьо ирсе ву.

***

Сан миска дех дисна,
соьга сьхакхаьчна
Цхъа-ши чохъ цIеноца дакъа ду сан.
Сайн миска да санна, даима ваьцна,
Дахарехъ гинарг ду деккъа цхъа къа.

Сайн миска да санна,
со а цкъа лийр ву,
Сох а дуьсур ду дех дисна хас,
Амма ас кхалхале, кхи цIено дийр ду,
Дитташ а дугIур ду, ца хаьа мас.
КIант, нускал далийна, хаор ву ваха,
ЙоI маре дIалур ю, леха шен ирс!

Иманца, исламца уьш гIоза баха,
Ткъа царна гIонна ас буьтур бу гIирс.

Амма ас дохор дац дех дисна цIено,
РагIу а лаьттар ду, мел веа со.
Дохахъ – уьш дохор ду замано, хено,
Ткъа тахна ден кхерчо со ирсе во.

Хетало, ден дашо со новкъахъ нисво,
Некъ буьйцуш, кхачаво диканца дIа.
Цундела сан да ас цкъа а ца вицво,
Нана а ца йицъярна, со ирсе Ia.

Маржа яI, нана сан,
хьан мерза кхача...
И кхача бицлора, буьйцуш ахъ мотт...
ХIинца-м ду диснарг –
деккъа цхъа тача,
Лар йисна, йиттинчохъ
дас-нанас йорт.

Сох а дуьсур ду деккъа цхъа тача,
Мел генахъ карор ду доьзалшна и?
Ойланца-м йиш ю сан тIурнене кхача,
Боларца ваханчохъ со стенгахъ ги?

Мичча а кхачарах хьесапе а дуй те?
ТIаьхьенна дуьтундерг коьртаниг ду,
Тахана санна, со оьшур вуй те,
Кханенга валахъ со, кхочур ду хIун?

... Кхалхарах цкъа а со
кхийрина вац-кха,
Ожаллах волунверг АЛЛАХI бен вац.
Даимма сагатдеш
цхъаь бен ма дац-кха,
КIезигчу Iамалца Ялсамане гац.

Са чоҗла хилла хьо, Нохчийчоь...

***

Безаман ницкъ ло ахь суна,
Цул доккха совҗат дац хьуна,
Ойланаш сан тIома йовлу,
Кийрахь дог ша ловза долу.

Безаман ницкъ ло ахь суна,
Цул деза хIумма дац хьуна,
Реза ю хьо волчу лаьттахь
Яца, хьан безаман хьаьттахь.

Безаман ницкъ ло ахь суна,
Цул доккха ирс хир дац хьуна,
Лууш ю хьан даг чохь яха,
Хуьлийла вайн дахар цхьаьна.

***

Хьо суна ирс дохьуш веьна ца хилла,
Со ирсе ечух ца хилла хьан хIилла,
Сан безам хьан даге кхаьчна ца хилла,
Цундела йоллу со хьобха дог дилла.

Хьо везаш лезна дог дитина Илла,
Ца хилча санна,
хьо вицван ницкъ хилла,
Дависа, сан деган делара хIилла,
Цаезарх йиш яц сан хьуна бехк билла.

Хьо везаш кхийна сан ойла Iуьллу.
Цунах кьахетташехь,
хьобха дог дуьллу...
Цаезарх йиш яц сан хьуна бехк билла,
Сан безам хьан даге кхаьчна ца хилла.

***

БIаьсте йоҗIу, адамийн дегнаш
ирсе деш,
Хьозарчий ду,
вовшийн лерехь шабарш деш.
Заза хецна, сан Нохчийчоь кьагаеш,
Дада а ву, кIентан кIантана ага деш.

БIаьсте йоҗIу, адмийн дегнаш
ирсе деш,
Хьозарчий ду, вовшийн
лерехь шабарш деш,
Зезаг даьлла, сан Нохчийчоь кьагаеш,
Баба а ю, кIентан йоIана кIажарш еш.

БIаьсте яьлла,
адмийн дегнаш деладеш,
Кегийрхой бу,
ловзаргахь шайн хелхарш деш,
Бераш ловзу,
жималлех шайн даккхийдеш,
Кьинхетам бу, Дала Ша
вайн халкъах беш.

Блаьсте яьлла,
 адмийн дегнаш деладеш,
 Цахь а, арахь, белхаш ду
 вайн каде деш,
 Беш дАиййна, пеш латийна
 тхан бабас,
 Гурахь хьабжкIаш
 йоттур ю тхуна дадас.

***

Со Iемаш яц ойла ца ян Iама,
 Хилларг я хиндерг дIатаса кхана,
 Со тешаш яц и хиларх пана,
 Ца хилларг, хиндоцург
 Иллигта ханна.

Со лиьна яц, цхьаннан ирс хьошуш,
 ирс хилла яха.
 Ирс дерг а, доцург а
 цхьатерра везаш ву ваха,
 Ирсениг, ирс дайнарг
 цхьатерра везаш ву вала,
 Дуьнен чохь ваха
 мел хиллехь а хала.

Со хьегна яц, дуьненан рицкьано
 Iехийнарг воьлучохь ела,
 Дуьне а, рицкьа а латтош верг
 ву-кха АллахI Дела,
 Хьолада, миска а тIевуьллург бу-кха
 цхьа аннийн барам,
 И гича ларлойша дуьнен
 чохь мел долчух хьарам.

***

КIоршаме хьо хиларх, дахар,
 Эрна ца хетта сайн яхар,
 Чов еш ахь йожаярх лаьтта,
 Сан амал ахь цкьа ца аьтта.

Замано идадарх денош,
 Кьаналло тIеййзарх энаш,
 Лур дац ас хьуна сайн гIенаш,
 Ас царна яйина хенаш.

Хено чов ерзайо аларх,
 Ирсо со хьостур ю бахарх,
 Теша со Iемина хилла,
 Ца девзаш дахаран хIилла.

ХIора де Iемина дизза,
 Адамаш ларийна деза,
 Хир вац хьо сан деган эла,
 Яхна хан хьо йолу дела.

***

Гуьйккьехь бен ца юьжу,
 гIотту хьо Гуьйрре,
 Нийсарша даимна, ма олу соь.
 Уьш кхета тигац со ца Iабарх дахарх,
 Тахне дIаер ю сихха, ас даима бахарх.

Дахарехь мел догIу де-буьйса дезаш,
 СовгIатна цо доьху дика-вуо, дезаш,
 Iемина со дахар ма-дарра деза,
 Вайн Дала деллачух хастам бан беза.

Халонаш гIехIиттарх,
 йобжна ца Iилла,
 Балано хьовзаярх, йобхна ца тилла,
 Хазахетар доьссича, акха ца яла,
 Даймехкан йоI яй со-м,
 юьхьах ца яла.

***

Кхьору со, мотг сецна йисарна арахь,
 Сайн маттахь ала дош
 ца карош панахь,
 Кхьору со, йожарна эзар а хилла,
 Адамийн дегнаш гIехь
 ша хилла Iилла.

Кхьору со, «адамалла» тIепаза ярна,
 Цхьаммо а ловр доцург
 сайн махка дарна,
 Кхьору со, кьонахий яхь йоцуш барна,
 Мехкарий сий дайна, ирча хан ярна.

***

Ахь айхьа хIоттий вайн безамна тезет.
 Ас кадам ца барх а ма билла бехк,
 Хетте а хьох кьабсташ

хир ду сан весет,
 Со санна хьо висахь, гIеллой ма техка.

Ирс кхуллу хьан ойла
 хиллийца хьарам,
 Ткьа, безам ларбар а бу

ШАРИПОВА ХІазан

Самукъане блявсте

Бохъ лекха ламанаш эзаршлахъ деха,
Доккхачу дуьнене сирла бляьрг тухуш,
Малхо ша къагийна хЮтти дЮ-о аре,
Дитг наггахъ тахкадеш мелачу махо.

Го суна олхазарш самукъане хыйзаш,
Зевнечу эшаршца къагадеш дегнаш,
Го, хийла чов хилла дог цара тодеш,
Дарбане декадеш шайн хаза аьзнаш.

Хийлаза кийрара дог ловзадолий,
Сайн дагна хьаам беш, со йолу ара,
Баьццарчу Іаламо бляьрг серлабоккхий,
Юха а ойланехъ генна дІайобду.

Го суна зазано хаздина дитташ,
Шовданийн декар а хеза, ладоьгІча,
Го суна аьрзуно, тІема а долиь,
Дуьненна туьйсу го, тІемаш а лестош.

Даймехкан воІ

(Сулейманов Ахьмад дагалобьцунш)

Моттахъ а, агта дац дуьнен чохъ ваха,
Ца кхоош, халкъана са дІалуш вага.
Цхьаволчо лар юьту, шел тІаьхьа яха,
Эрна ца хобтуьйтуш техкийна ага.

Сийлахьчу Даймехкан воІ хилла ваьхна,
Историк, Іилманча, хьо поэт къоман.
Даймехкан «паспорт» хьо хЮттийна ваьлла,
ЦІа санна, кхочура хотешка ломан.

Ахъ дитна «Цхьа-ши дош», буьрса топ санна
Ламанан хьостанехъ даимна дека,
Гиллакхах йобгтина хьан лекха гІала
Іуьйренан малхаца нур хилла лепа.

Хьан хьунарш хестадаш, иллешкахъ вуйьцуш,
Дегнашкахъ, хаалахъ, вуйла хьо вехаш!
Хьо санна, къонахий кхуьийла вайна,
Халкъалахъ шайн цІераш гуттар а ехаш.

Дахалаш, адамаш

Дахалаш, адамаш, дахалаш тахна,
Дахалаш, адамаш, дахалаш кхана,
Яханчу селхане юха ца хьоьжуш,
Дахалаш, адамаш, дахалаш ирсе.

Дахалаш маршонехь, дахалаш бертахь,
Дахалаш, кьизалла генна дIатоттуш,
Дахалаш, адамаш, дахалаш тахна,
Шайгара паргIато ца луш дIа цкъа а.

Дахалаш, шайн дин шу, Ислам а долуш,
Дахалаш, даимна еш Iамал Далла,
Хуур ду адмашна эхартахь тIаккха,
СовгIат ду кечдина иштгачу царна.

Дуьненахь шу даха, бусулба долуш,
Дуьненахь шу даха, бертахь а долуш,
Дуьненахь шу даха, да-нана лоруш, -
ТIаккха шу дехар ду исбаьхьа хаза.

Нана

Жимачу беран дуьхьара дош «Нана»!
ГПо оьшуш, кIелдисча, мохь болу «Нана»!
Жима а, воккха а кьастош вац цхьа а,
ХIора а хьоме ву виначу Нанна.

КIайн бамба ва санна, кIеда ду куьйгаш,
Моз санна, мерза ду мел олу дош,
Нана вайн ца хилча, хилац вай ирсе,
Нана вайн бахам бу, ду мерза са.

Яханчу, йогIучу, йоьдучу ханна,
Къан ца луш, ехийла вайн хьоме нана,
Дахаро ца тишьеш, дог дика вайна
Даимна, даимна ехийла нана.

Юбилейш

Берсанов Хожа-Ахьмадан - 90 шо

Берсанов Хожа-Ахьмад

Берсанов Хожа-Ахьмад вина 1926 шеран 5 апрелехь Нохчийчоьнан Ачхой-Мартанан кIоштан Шаьми-Юьртахь ахархочун Ахьамтан доьзалехь. КIентан пхи шо а кхачале да а кхелхина, ненаца бисина кегийра доьзалш. Махкахь коллективизаци кхочушьеш, колхозаш йохку мур хилла и. Пехь да воцуш бисинчу доьзалх хьакхаелла оцу заманан харцо. Кхеран долахь йолу бежан-хума да а яьккхина, юьртахь юьллучу колхозе даелла. Ценош чу колхозан правлени яийтина. Гатто-хало хиллехь а, нанас когаирахИттийна

бераш. Хожа-Ахьмада школа шайн юьртахь чекхьяьккхина. Цул тIаьхьа деша вахна Серноводскерчу юьртабахаман техникуме зооветеринаран корматалла караерзо. Иза чекх а яьккхина, 1938-1940 шерашкахь дешна Собыла-ГIаларчу политпросветшколехь, амма иза чекхьяьккхар а ца нисделла. Дуккха а тIаьхьа заочно доьшуш чекхьяьккхина Нохч-ГIалГIайн пачхьалкхан хьехархойн институтан филологин факультет.

Берсанов Хожа-Ахьмад 1941 шарахь Шаьми-Юьртахь Юьртан Советан секретарь хIоттийна, оцу даржехь цхьана шарахь болх бинчул тIаьхьа Юьртан Советан военно-учетни стоьлан хьабкам вахийтина. Нохчийн кьам махках даьккхинчу хенахь Казахстанан Кокчетавски кIоштарчу цхьана юьртахь Ийна БерсановГар. Юьхьанца цамгарш лайна, массо а санна, гIелонехь а хилла. Жимма хан ялча, цхьацца белхашка а нислуш, дахар цхьана хорша дирзина. 1949 шарахь декьан зоотехник балха вахийтина Хожа-Ахьмад. Серноводскерчу юьртбахаман техникумехь хиларна и болх сихха карабирзина цунна. Пхеа-ялх шарахь бина Хожа-Ахьмада зоотехникан болх.

Нохч-ГIалГIайн республика юхаметтахIоттийначул тIаьхьа, сибрехара цIа веьча, Нохч-ГIалГIайн АССР-н Культурин министерствехь методистан, цул тIаьхьа методкабинетан куьйгалхо, тIаккха Халкьан кхоллараллин, культурно-серлонан белхан Илман-методически центрэн директоран заместитель волуш

белхаш бина Берсанов Хожа-Ахьмада 32 шарахь, ша пенсе ваххалц. Халкъан кхолларалла кхиоран, республикехь а, арахь а и йовзийтаран балхаца дика ларалуш хиларца гоьваьллера иза. Оцу хенахь цуьнан белхан кхиамех лаьцна кест-кеста яздина республикерчу а, арахьарчу а муьран зорбанехь.

Берсанов Хожа-Ахьмадан дуьхьара араьлла стихотворени («Нийсачу новкъахь») Алма-Атахь арадолучу «Къинхьегаман байракх» газетехь (1956 шеран 19 январехь) зорботьхна. Цуьнан «Гуьйре» стихотворени а араьлла «Къинхьегаман байракх» газетехь оцу шеран 26 июлехь. ХIетахь дуьйна хаддаза къоман литературехь болх беш схьавогу иза. Цуьнан кегий произведенеш арайийлина газетийн а, журналийн а агIонаш тIехь. Яздархочун дуьхьарлера книга зорботьхна 1964 шарахь. Иза яра берашна яздинчу дийцарех вовшахтоьхна «АстагIа Алкханча» цIе йолу книга. Оцу хенахь берашна лерина произведенеш нохчийн литературехь дукха яцара. Бераша езаш тIеобцура иштта книгаш. 1966 шарахь араьлла яздархочун «Хьаьжамурда лелийнарш» цIе йолу дийцарийн шолгIа книга. Цуьнан боккха кхиам хилла. Иза дика тIеэцна литературин критико а. Масех рецензи а, отзываш а араевлла цунах лаьцна. «Хьаьжамурда лелийнарш» оьрсийн матте а гочийна, зорботьхна Москвахь а. Иза шайн меттанашка а яьхна арахецна Болгарехь а, Молдавехь а.

Берсанов Хожа-Ахьмада эвсараллица болх бина къоман литературехь. Цо арахецна 20 сов книга. Царах ю: «АстагIа Алкханча» (1964), «Хьаьжамурда лелийнарш» (1966), «ДоттагIий» (1968), «Ден лорах» (1971), «БIаьсте» (1973), «Дохковалар» (1976), «Дашо мухIар» (1979), «Болатчу динан бере» (1983), «Генара совIат» (1985), «ЦIийца чIагIделла доттагIалла» (1986), «ГIиллакхийн хазна – ирсан некъаш» (1990), «Вайн махкара акхарой а, олхазарш а» (1992), «Болаган суй» (1994), «ГIиллакхийн хазна – ирсан некъаш» (2002), «Нохчий, гIалгIай Сийлахь-Боккхачу Даймехкан тIамехь (1941-1945)» (2011), «Нохчийн къоман гIиллакхаш, ламасташ» (2012).

Яздархочо иштта билгалбоху шен кхоллараллин лехамаш: «Адамийн дахарехь уггаре а коьртаниг гайта а, довзийта а лаар, мотт дешархо кхета волчу агIор, цIена бийцар, произведенешкахь коьртачу турпалхойн гIиллакхаш, оьздангалла, нахаца дог-ойла дика хилар, къинхетаме хилар гойтуш, къонахчун дуьззина васт гайтар хилла сан Iалашо».

И Iалашо къеггина гуш ю цуьнан «ГIиллакхийн хазна – ирсан некъаш», «Нохчийн къоман гIиллакхаш, ламасташ» цIерш йолчу книгашкахь.

Шен «Нохчийн къоман гIиллакхаш, ламасташ» книгах Берсанов Хожа-Ахьмада аьлла: «Сан 86 шо ду. Сайн бераллехь дуьйна суна дуьйцуш хезна а, дахарехь со теш хилла а, вайн къоман литературехь, исторехь, барта кхоллараллин говзаршкахь хилла долу а нохчийн къоман гIиллакхаш, ламасташ ду ас кху тIехь гулдинарш. Уьш сайн ешархошна а, кегийрхошна а довзийта, и гIиллакхаш шайгахь хилла къонахий бовзийта сайга далург дина ас. Сайн шерашка хьаьжжина, сайна зиьделларг сайл тIаьхь а ца дуьтуш, коша дахьарна кхерар а ду ас хIара язьяр. Кхунна дахаре некъ ца карош 6 шарахь куьркахула а хьийзина хIара. ТIаьхьара а сайн чобтах 5 эзар экземпляр араьккхина».

ЦIера даьхначохь, дахаран чолхечу хьелашкахь, тIеман дорцехь гIиллакх-оьздангаллица билгалбевлла къонахий, яхь йолу зударий бовзийтар, церан хьуьнарш довзийтар сайн ницкъ кхочучу кепара кхочушдина ас. Дерриге нисделла бохурга а дац сан иза. ТIекхуьучу къоначу яздархойн, Илманчийн,

историкийн декхар ду кхидда а къоман башха амалш, гИллакхаш, ламасташ довзийтар. Цу тЕхь церан а Дала аьтто бойла».

«Нохчийн къоман гИллакхаш, ламасташ» книга йийцаре еш профессора Тимаев Вахас билгалдаьккхина: «ХIара санна книга язьян хьекьал а, собар а, могашалла а оьшу, хьан синхаамашца дерг дерриге а дIадала дезаш гIуллакх а ду хIара. Хожа-Ахьмад санна волу стаг лара везаш а, зиярте вогуш санна, хIара волчу ван везаш а, тидам бан безаш а ву. Кегийрхойн чкъурана дицделла, дIадевлла гИллакхаш дендеш къахьегна ахь, Хожа-Ахьмад, Дала меле дуьллийла иза. Дала дукхавахавойла хь».

Текхуьуш долу чкъор къоман гИллакх-оьздангаллица кхиоран йоккха терго еш ву яздархо. Республикехь коьрта лоручу «Даймохк» газетехь рубрика яра «Шун хаттаршна жьопаш ло яздархочо Берсанов Хожа-Ахьмада» аьлла. И хаттарш а, жьопаш а нохчийн къоман гИллакхашца, ламасташца дозаделла дара. Яздархочун хьежамаш билгалбахархьама кхузахь даладо масех хаттарна делла жьопаш:

«– Муха, мича кепехь хила деза культурун кхерчашкахь нохчийн къоман гИллакхаш, оьздангалла Iамор?

– Юьртадай, къаной, нохчийн гИллакхаш девзаш болу нах орцах а бевлла, школашца цхьаьна, ерриге а яртийн культурун кхерчашкахь хIара тайпа гIуллакхаш вовшахтоха деза: «ГИллакхийн суьйре», «Дикачу доьзалийн суьйре», «Хаттаршна жьопаш ло суьйре», «Нохчийн литературин суьйре», «Iалам довзаран, лардаран суьйре», «Оьзангалла йовзийтаран суьйре», «Кегийрхойн садаIаран суьйре», «Синкьерам», «Корматаллин суьйре», «Тамашийначу адамашца цхьаьнакхетаран суьйре», «Нохчийн меттан шира дешнаш довзийтаран суьйре», «Забаречу дийцарийн суьйре», «Нохчийн мотт цIена бийцаран суьйре», и дI.кх.

– ГИллакхехь доцуш хIун лору кегийрхошкахь?

– ГИллакхехь дац ламаз цадар, рузбана цавахар, марха цакхабар, мархийн баттахь, нахана а гуш, дийнахь хIума яар, цигаьрка озар, цIеначу метте нех охьакхоссар, миччанхьа а дIа а хIоьттина, хIуш даар, сегIаз Iийшар, маьтгаза хабарш дийцар, маьхьарий деттар, шакарш еттар, тЕхволуш, нехан корох чу хьежар, тIе а вирзина, хьоршам тохар, стаг тЕхволуш велавалар, тезетахь хабар дийцар, велакежар, дуьхьал лер, цадогIучу меттехь дош алар, воккхачуьнан некъ хадор, шена хуьушехь харцлер, нахана тЕхьашха лер, мотт-эладита лелор, сардам боллар, аьшпаш боттар, нехан хIуманна тЕкхийдар, цахуург дийцар, стаг маьтгазавахар, тЕхтохамаш бар, Иттарш яр, цайогIу забарш яр, нехан декхар дIаадалар, воккханиг волчохь цигаьрка озар, охьахаар, зударшца девнаш дахар...

– Муха хила еза божарийн а, зударийн а оьздангалла?

– ТIера духар, дегI цIена лелор, куьйгийн, когийн а мIараш яхцайлийтар, мотт цIена а, хаза а бийцар, дIахIоьттина латтар а, болар а куьцехь хилар, коьртара месаш барамал тЕх яхцайлийтар, хаза дош алар, нахана там хинберг дийцар оьздангалла ю»

Берсанов Хожа-Ахьмадан кхоллараллехь ю 194I-1945 шерашкахьлерчу Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIамехь вайнаха дакьалацар гойтуш йолу произведенеш а. Царах ю «Нохчий, гIалгIай Сийлахь-Боккхачу Даймехкан

тlамехъ (1941-1945)» цlе йолу книга. Цу тlехъ ю Даймехкан тlамехъ майралла, турпалла гайтинчу нохчийн, гlалгlайн тlемалойх зорбанехъ араевлла хилла статьяш, очеркаш, дийцарш. Нохчийн, оьрсийн шина маттахъ ю книга. «Харц истори язйинчара вайн къомана тlехъ йоцу цlе кхоьल्लीна лан ца ло соьга а, ша нохчи хетачуьнга цхьаьнгга а. Вайнах ца хилла фашистийн Германи езаш а, цуьнца долу гергарло чlагlдарна совгlат делла а. Хьалхарчу дийнахъ дуьйна а хlора юьртара оцу тlаме хlиттина а, Даймохк ларбарехъ майралла гайтина а кlентий кхечу къаьмнашна юккxехъ хиллачул алсам ца хиллехъ, кlезиг ца хилла вайн а. Хlетте а, вайн къоман докxазалла делахъ а, я вайга алсам цабезам белахъ а, муьлххачу а луьрачунна юьххехъ нислуш ду-кx вай. Иштта долчунна дуьхьалтоха йиш йолу герз ду хlара книга», – боху автора ша хlоттийначу книга. Даймехкан тlамехъ вайнехан алссам болчу векалша майралла гойтуш дакxалацаран хьокxехъ дерг ду книги тlехъ. Толамца тlом чекхболуш, Берлинехъ Рейхстага тlе Цlен байрахъ тоьхначарахъ цхьаь нохчийн Исмаилов хиларх статья а ялийна. Вайн махкахойх 56 бlаьхочунна Советски Союзан Турпалхочун цlе елла хиллера аьлла, лаккхарчу российски чиновнико дина тоьшалла а далийна.

Берсанов Хожа-Ахьмадан 1994 шарахъ язйина «Болатан суй» цlе йолу повесть Советски Союзан Турпалхочух Дачиев Хансолтех ю. Документальни бух болуш ю повесть.

1942 шарахъ дуьйна Сийлахъ-боккxачу Даймехкан тlамехъ мостагlчунна дуьхьал лаьтташ хилла Хансолта. Разведчик волчу Дачаев Хансолтина а, цуьнан шина накxостана Агафонов Алексейна а, Ганжело Иванна а 1943 шеран сентябрь баттахъ тlедиллина lаламат доккxачу жопаллин декхар. Днепр-хих дехъ а девлла, цигахъ позици лаьцна дlатарвеллачу мостагlчухъ дерг кxачам боллуш талла а теллина, юхадерзар. Дачаев Хансолта коьртехъ волуш разведчикаша бинчу талламца гучудаьллера Днепр-хица йолчу цхьана жимочу ахгlайри тlехъ немцойн гарнизон хилар. Иза шайн куьйгаллехъ эпсар оберлейтенант а волуш, lб мостагlчухъ лаьтташ хиллера. Разведчикаша цигарчу партизанашца зlе тесна, уьш шайна тlе озийна, цаьрга а гlо дойтуш, цlеххьана мостагlчун гарнизона тlе а летта, уьш берриг а хlаллакбина, цхьа эпсар воцург. Иза, йийсар дина, шайца дlавига дезара, цуьнгара хаамаш эца. Дачаев Хансолта, йийсаре валийна немцойн эпсар а эцна юхавирзина, иза вайчарна сихха тlекxачо. Кхиамца чекхъаьккxина и операци бахьана долуш вайн эскара таро хилла мостагlчунна шуйьрра тlелатар а дина, йоккxа плацдарм схьалаца. Дачаев Хансолтина а, цуьнан шина накxостана а Советски Союзан Турпалхочун цlе елла. Дошлойн училище деша а хьовсийна уьш. Училище чекхъаьккxинчул тlаьхъа Дачаев Хансолтас гlашлойн взводан командир волуш гlуллакx дина. Тlеман арахъ хьуьнар гайтарна совгlаташ дина Ленинан орденца, Даймехкан тlеман l-чу даржан, Цlечу Седанан орденашца, дуккxа а медалшца.

Иштта бу Берсанов Хожа-Ахьмадан «Болатан суй» повестан документальни бух. Сийлахъ-боккxачу Даймехкан тlеман декxашхочун майралла, доьналла, цуьнан тlеман хьуьнарш исбаьхьаллин кепехъ гайта гlиртина автор. Тlом чекхбаьллачул тlаьхъа Дачиев Хансолтин хиллачу дахарх лаьцна а дийцина.

Шен «Цlийца чlагlделла доттагlалла» повестехъ яздархочо дийцина Нохчийчохъ дика вевзаш хиллачу ветеранан Гайсуркаев Мохьмадан, Шумов Иванан доттагlаллах.

Тайп-тайпана произведенеш ю Берсанов Хожа-Ахьмадан кхоллараллехь. Шуьйра евзаш яра 1992 шарахь араяьлла «Вайн махкара акхарой а, олхазарш а» цѐ йолу книга. Иза баккхийчарна а, кегийчарна а пайдехьа ю. Нохчийчоьнан Иаламах а яздо Хожа-Ахьмада. Иалам довзийтаран Иалашонца книгаш а язйина автора. ШолгIачу, кхоалгIачу, йоьалгIачу классашкарчу дешархошна лерина нохчийн маттахь язйина и книгаш Иаламат хаза бос болчу сурташца кечйина, Москвахь зорба а тоьхна, араевлира 2006 шарахь.

Берсанов Хожа-Ахьмадан вайн мехкан дийнатех, Иаламах книгех журналиста Саралиева Табарика яздо: «Церан чулацамо билгалдоккху: авторан тIекхуьучу чкъурана хазна йовзийта болу лаам а, даймехкан Иаламах а, Иалам дузучу акхаройх а, олхазарех а, муьлххачу дийнатех лаьцна боккхачу безамца а церан амалш, гIиллакхаш кIорггера довзарца а автора уьш язйина хилар... Церан коьрта Иалашо: адам Иаламан да хила дезар, дас доьзалан санна, адамо Иаламан доладан дезар. Иаламан хазнийн кхоам-хама хила безар, оцу гIуллакхана бер жимчохь дуййна, дас-нанас доьзалехь, хьехархоша школехь Iамо дезар».

Берсанов Хожа-Ахьмад даймехкан Иалам шен йозанашкахь дийцина Iаш вац, цо Нохчийчоьнан Иалам ша дохкучу исбаьхьаллин сурташкахь а гойту. Суртдилларан корматалла а ю яздархочун.

Къоман култура кхиорехь хьанал къахьегарна, кхоллараллин балхахь кхиамаш хиларна, юкъараллин балхахь хьуьнарш гайтарна пачхьалкхан совгIаташ дина Берсанов Хожа-Ахьмадана: «Знак почета» орден елла, «За трудовую доблесть» медаль елла, «Нохч-ГалгIайн АССР-н культурин хьакъволу белхахь» сийлахь цѐ тиллина, дуккха а сийлаллин грамоташ елла.

Саралиева Табарика яздо: «... суна Хожа-Ахьмад вевза доьзалан дика да, мерза лулахо, яхь йолу юьртахо, догIена гергар стаг санна.

Бахамаш ца лехна, я уьш бан гIерташ, харц-бакъ ка ца йиттина. Бакъду, дуккхаьчу хьолан да ву Хожа-Ахьмад! БархI йоI, ши кIант, 22 беран бер. Сов хьоме, йоI – бIаьргал экаме, син къайле, хьекъалан ирхе, деган лазам, лаарийн хIонс, цамагарийн шад избеш кхоьллина исбаьхьаллин, шен дешархо карийна, 2I произведенин хазнех йобьтина къепал а. Дахарехь оьшучунна кху 50 сов шарахь юкъ йихкина лаьтта кхуьнан хIусамнана Амнат а. Дала шена деллачу массо диканна хастам, хама беш схьавогIу Хожа-Ахьмад».

Адамех дика ойла йолуш ву Хожа-Ахьмад, шена дина дика дицлуш вац, баркаллица дагалоцу цо: «Со хаьал хилчахьана, дика адамаш дукха хилла сан дахаран новкъахь. Царалахь вара Серноводски юьртбахаман техникумехь хьехархо хилла волу Имадаев Мохьмад, цу техникуман белхахо хилла волу Харачоев Висха. Цул тIаьхьа политпросветучилище деша воьдучу заманчохь тIезцаран комиссин коьртехь хилла волу Гайрбеков Муслим...».

Берсанов Хожа-Ахьмад, шен шерашка хьаьжжина доцуш, хIинца а хецна болх беш ву литературехь, кест-кеста арайовлу газетийн, журналийн агIонаш тIехь цуьнан тайп-тайпана материалаш, кечьеш ю керла книгаш. Цо каде дакъалоцу республикин юкъараллин дахарехь, къаьсттина кегийрхой кхетош-кхиоран, къоман гIиллакхаш, ламасташ лардарехьа, уьш даржорехьа долчу гIуллакхашкахь.

АРСАНУКАЕВ Iабдулла

Кицанаш¹

Хийрачу махка вахча, дохковолу, кхетам алсамболу.
Даймохк беа яхь йолчу кьонахашна.
Даймохк боцуш волу стаг тIам боцу олхазар ду.
Виначу махкахь малх дарбане бу, догIа хьена ду.
ХIордал дехьа хаза делахь а, цIахь гIоле ду.
Хийрачу махкахь бIаьсте а сингаттаме хуьлу.
Ша вина мохк – нана, хийра мохк – десте.
Мерзачу дагалецамаша дагна там бо.
Муьлххачу а цхьогало шен цIога хестадо.
Экха цуьнан мIарех, бергех девза.
ХIора заманан шен-шен иллеш ду.
Хилларг дIадаьлла, карахь дерг ларде.
Дахар хIорд бац, нека дарх чекхвалалур вац.
Кхана хиндерг Дела Ша воцчунна бен хуур дац.
ДIаяхна зама юхайогIур яц.
Цхьанна шенна хууш ерг кьайле ю, шинна хууш ерг ахкьайле ю.
Кьуйсуш хила, тIехьаша ладугIуш хила.
Темалочо тIом бо, зудчо цIахь сагатдо.
Толмах дог тешна вацахь, толам боккхур бац.
МостагIчух кхоьруш волчо толам боккхур бац.
Лавьха шен Iуьргахь бен беа.
ТIаргIа ларга, тIера цIока ма яккха.
Дуьйцуцух теша, цкьа айхьа талла.
ЦIе а ма ловзае, хих а ма теша.
Дешин хиларх хьозана гура ца беа.
Нахана зулам деш вацахь, стаг маьрша ву.
Готтачу мачи чохь ког кьуйлуьйтучул, когаш берзина хилар гIолехь ду.
ЦIий-хьацарца лай хилла вацарал, паргIатонехьа кьуйсуш валар ду тоьлуш.
Вонах ларлуш верг Дала а ларво.
Кьоладеш волчу стага кьера дуй а буур бу.
Тешам боцчу стагаца тасаделла гергарло деха ца лаьтта.
Дуккха а гIуллакхаш дан лууш волу стаг вижна дукха Iуьллур вац.
Лергаш ирде, хьо генахь саца.
Цхьа бIаьрг хьаббай набье, вукху бIаьргаца самое.
ЖIаьла хьаста, амма гIаж буйнара дIа ма яккха.
ХIума саттае, амма кагьяларх ларье.
ХIума схьалаца, хьо дIа ма лацийта.
Керчаш болу тIулг шарло.
ГIуллакх деш волу стаг жоп дала кийча хуьлу.
Гелъеллачу говрана шен цIога а деза ду.
Дуккха а хууш хила, кIезиг дуьйцуш хила.
Жимчохь Iамийнарг атта дIаоьцу.
Илма – исбаьхьа йоккха хазна ю.
Диканиг Iамадахь, вониг коьртачу догIур дац.

1 Берсанов Хожя-Ахьмад. «Нохчийн меттан шира дешнаш, чохь, кертахь болчу бахаман, гIирсийн, ораматийн, дийнатийн цIераш, нохчийн кьоман гIуллакхех лаьцна долчу хаттарина жьобнаш», Собыжа-гIала, 2013 шо (90-94 агIонаш).

Ах хууш хиларал, хаѳане а цахаар гҮоли ду.
Болх ца беш мукѳа Іашверг сагатлуш хир ву.
Аѳхка вижна Іиллиарг Іай ида дезаш хуѳлу.
Хѳалха ойлае, гҮуллакх гҮаккха доладе.
Болх бечохѳ шун дуѳзна хуѳлу, мало ечохѳ шун даѳсса хуѳлу.
ХҮума вуззалц яа, болх хѳацар даллалц бе.
Хѳайн доцу гҮуллакх тҮе ма лаца.
Мангал ира белахѳ, бецан кес хир ду.
Балхо вахаво, малано талхаво.
Хѳанала кѳахѳогуш даѳккхина ахча беркате хуѳлу.
ХҮумма а дешвоцчо дуѳне ца дуу.
Болх беш вацахѳ, чохѳ шийла хир ю.
Бѳаѳрг стешха бу, куѳг майра ду.
Хѳалххе гҮаѳттинчунна Дала а гҮо до.
Охѳа ца таѳІча, лаѳтгара хѳостам а хѳала ца эцало.
Хѳарама даѳккхинчу ахчанца неѳалташ дукха хуѳлу.
Тахана дан йиш ерг кханенна гҮаѳхѳа ма тетта.
Кхана хуттур ду аѳлла гҮелан цҮога хотгаза дисна.
Хабаро хѳаѳжкҮийн до ца бузу.
Ша хҮумма а деш воцург дукха луѳйш хуѳлу.
Татта бохуш мохѳ бетгарх, татта ца тетгича, чохѳ йисна ворда хѳала ца йолу.
Дукха луѳйш верг шуѳнехѳ а хуѳлу новкѳа.
Хабарца гота ца ахало.
Хѳалххе гҮаѳттинчу жаѳуѳнан жий шалабехкина.
Шен гҮуллакх ша дича дика хуѳлу.
Чохѳ лай воцург арахѳ эла хилалур вац.
Хѳанала кѳахѳегна бууш болу кхача мерза хуѳлу.
Лаѳтта тҮехула кхерсташ верг вац лаѳттан да – дуѳйш-дерзош верг ву.
Хѳанала рицкѳ дууш волчуѳнан дог-ойла цҮена хуѳлу.
Хѳанал рицкѳ даош болу доѳзал ийман долуш кхуѳу.
Дегаза деш долу гҮуллакх баркалла доцуш дуѳсу.
Ша кѳахѳегна доцург атта хета.
ХҮуманан кхоам ца баро има-беркат доѳу.
Кѳу вехаш ца хуѳлу, лачкѳийначух има-беркат ца хуѳлу.
Кѳу нехан керташка бѳаѳрг бетташ хуѳлу.
Хѳарам рицкѳ дууш волчуѳнан цҮий бехло.
Кѳуѳнна кѳу а веза, Іаѳржа буйса а еза.
Кѳу ваѳхначу кертахѳ кѳух долу.
ГҮуллакх дан лууш воцчунна и ца дан бахѳанаш дукха карадо.
Аѳхкенан цѳѳана дийно динна шо кхобу.
Охуш аѳлларг – оруш карийна.
Ницкѳал хѳекѳал тоѳлу.
Хазаниг хѳежа дика ю, хѳекѳал дерг яло дика ю.
Белшаш тҮехѳ корга хиларх массаѳргахѳ а хуѳлуш дац хѳекѳал.
Ахча дац деза, кхетам бу беѳа.
Куй лело белла бац корга, коѳртана куй белла.

Бурчаев Хъаблиман - 60 шо

ДЖАМБЕКОВ ШаҒрани,
ЦУРУЕВ Шарип

Бурчаев Хъаблиман дахаран а, кхоллараллин а некъ

Бурчаев Хъаблим дикка тӀаьхъа веъна нохчийн литературина а, литературоведина а юкъа. Делахъ а, ишколехъ доьшуш волчу хенахъ дуьйна цхъацца кхоллараллин белхаш (стихаш, кегий дийцарш)беш хилла волу Хъалим хаал сиха дӀахӀоьгтира республикехъ уггаре бевзашболчу литераторийн моҒаре. Цуьнан дахаран тача юьхъанца шен заманан нийсархойчух тера хиллехъ а, заманан йохаллехъ шен, цхъаннах а тера боцу некъ лаха а, цу тӀера ца волуш, кхузткъа шеран дукъ хадош, схъаван ницкъ тоьъна Хъаблиман.

***

Бурчаев Хъасинан кӀант Хъаблим вина 1956-чу шеран 26 июнехъ Казахски ССР-н Акмолински областерчу Тургеневка юьртахъ. Нохчий Даймахака цӀаберзар дӀадолада гӀерташ делахъ а, кхоччуш бакъо яьлла йоцуш хан хилла иза. Амма ХъаблимгӀеран дас Хъасинна, ша винчу махе дукха сатийсарна, кхин Ia ца велла, сацамбина Iедалан бертаза Нохчийчу ван. Иштта, Хъаблиман ши бутт болуш, шайн дай баьхначу юьрта, хIетахъ Нажин-юьртан районехъ хиллачу Ялхой-Махака, цӀабоьрзу БурчаевгӀеран доьзал. Оцу доьзалх къаьсттина ала хъакъ ду: нохчийн гӀиллакх-оьздангалла лаьттина, барт болуш боккха доьзал хилла ца Iаш, нохчийн махахъ дешар, Илма, литература, культура кхиорехъ жигара дакъалаьцна нах бу БурчаевгӀар. 1916-чу шарахъ вина, 1995-чу шарахъ дӀакхелхина волу церан да Хъасан, жимчохъ Iаьрбийн дешар дешна а волуш, нохчийн маттахъ йолу книгаш дукхаезаш стаг хилла. Шеко яц, ден дешарца долчу гергарлоно тӀеIаткъамбина хир бу цуьнан берашна шайн дахаран некъ харжарехъ.

Боккха, бертахъ доьзал бу БурчаевгӀеран, диканехъ, вуонехъ цхъаь хуьлий

дІахІуьттуш, вовшашна гІортгораш хилла схъабогІуш бу уьш дахарехъ. Къаьсттина ала догІу церан ненах Хъавах. Нанойх лаьцна дукха дийцина, яздина, иллеш аьлла, стихаш яьхна.Амма, мел дийчича, сов хир дац ненах олу дош.Оццул йоккха ю ненан дикалла, ненан марзо, ненан безам. Пхийтга доьзалхочун нана йолчу Хъавана мел хала хилла хир ду уьш кхаба, когахІитто, дахаран новкъа баха. Ма хала дац и хаа, цунах кхета. Олуш ду-кх: «Шен ойлайича, гена ца волу стаг». Тахана а агта дац ши-кхо доьзалхо кхио а. Вайн заманахъ дукхахьолахъ оццул бен ца хуьлу доьзалшкахъ бераш. Советан Іедал долуш а агта дацара. Ткъа вайнахана Сибрехахъ болуш муххале хала а хилла. Юучуьнца-молучуьнца, тІеюучуьнца кхачо йина ца Іаш, нохчийн гІиллакх-оьздангаллехъ, ийманехъ 14 бер кхийна нана, доккхачу дашна аьлла доцуш, бакъйолу турпала стаг ю. Юха цу вейттаннах шийттанга лаккхарчу дешаран хъаьрмашкахъ дешийтина, цхъамма юккъера говзаллин училище чекхъаьккхина.

Цхъана муьрехъ Россин шахъаршкахъ доьшуш масех студент нислуш а хуьлура БурчаевгІеран доьзалера. Амма Хъасассий, Хъавассий шайна аьттонаш ца лобхуш, яккхийчу халонашна хьалха бІокъажор доцуш, хъанала къахьобгуш, шайн дерриг дахар дІаделла берашна.

Хъава тахана а йолуш ю, 85 шаре яьлла иза. Дала дукхаяхайойла, Дела резахуьлда цунна! Хъаьлим сих-сиха воьду нана йолчу. Хабарна башха тІера воьчу Хъаьлима дукха ца дуьйцу. Амма цо: «нана йолчу ваханера со...», – цхъа шатайпачу мукъамца, кІедаллица аларо гучудоккху, мел чІогІа сагатдо кІанта шен нанна, мел чІогІа ю цуьнан ненаца марзо...

Дикачу ден-ненан, дикачу нехан дика кІант ву Хъаьлим. Ма кІезиг хІума дац иза хІокху дуьсур долчу дуьненахъ.

Хъаьлиман шен бераш а ду церан доьзалехъ кхолладеллачу ламасташна муьтІахъ кхийна а, кхуьуш а, нохчийн къоман гІиллакх, ийман лардеш.

Воккхаволчу кІанта чекхъаьккхина мехкадаьттан институт. ЙоІ ЖовхІар – юрист ю. КхоалгІа доьзалхо Шайх-Мансур Нохчийн пачхьалкхан университетан филологин факультет чекхъаьккхина, Гуьмсен кІоштан культуран урхаллехъ болх беш ву иза.

Мовсар педколледжехъ доьшуш ву, ткъа жимахволу Іумар – школехъ.

***

Хьалхарчу классехъ волавелла Хъаьлим нохчийн маттахъ йолу исбаьхьаллин литература еша. Цо хІинца а безамца дагалоьцу ша дуьххъара ешна книгаш: «Хъекъал тоьлла» (нохчийн фольклоран произведенийн гулар), Д. Дефон «Робинзон Крузо», А. Гайдаран «Тимур и его команда», А. Пушкинан «Капитанская дочка», С.-Б. Арсановн «Маца девза доттагІалла» и.кх. дІа а.

ХІинца генаяьлла хетачу Советан заманахъ литературехъ дикачу ламастех дара тайп-тайпанчу къаьмнийн исбаьхьаллин произведенеш гочъяран гІуллакх. Къаьмнаш вовшашна довзарна а, царна юкъахъ уьйраш тийсаялийтарна а, ткъа иштга литератураш (къаьсттина кегийчу къаьмнийн литератураш а, мотт а) кхиарна доккха гІо хуьлура цунах. Тахана и мехала гІуллакх вуно ледара дитина хилар зене ду массарна а. ПхобалгІачу классехъ дуьйна оьрсийн маттахъ книгаш еша волавелла Хъаьлим. Хаарийн анайистийн гуонаш шорбеш, цо цаІабарца йоьшура кхечу мехкийн исбаьхьаллин литература а.

1969-чу шарахъ БурчаевгІеран доьзал Наурски районе цхъана ханна

кхелхина боьду, ламанца ваха хала хиларна. Томка, хьабжкIаш лелорах доьзална оьшучуьнца кхачо ца хуьлура. Краснодарехь, Москвахь, Ростохахь доьшуш бара Хьаблиман вежарий. Керла Солкушино олучу юьртахь кемсаш лелош мелла а тодала доладелира доьзалан хьал. Хьаблимна пайде хилира цигахь школехь дешар: классехь кхоь-виь воцург, дерриг бераш а, ткьа иштта хьехархой а оьрсий хиларо сихдира цунна оьрсийн мотт Iамар.

Кьабсттина баркаллийца дагалоьцу Хьаблима шайн хIетахь хилла оьрсийн меттан хьехархо Татьяна Михайловна. Цо тидам тIебахийтира дешарехь кхиаме волчу нохчийн кIантана. Хьаблима язйина сочиненеш оьрсийн берашна дозаллийца йоьшура цо. Делахь а цхьаь новкьа дара Бурчаевна – кхузахь нохчийн моттий, литературий дацара хьобхуш.

«Доллушехьа долу кIохчал ира», – олу нохчаша. ПхьобалгIачу классехь волчу Хьаблима «Ленинан некь» газетан редакце кехат яздира, шайна школехь нохчийн мотт хIунда ца хьобху аьлла. Редакцера деана кехат синтем луш дацара. Дера, цу тIехь хIокхунна баркалла а ма элира, нохчийн маттаца бала хиларна, амма классехь 50% сов бераш ца хилча, нохчийн мотт Iамо йиш яц бохура.

Iер-дахаран агIор Теркал дехьа гIоли делахь а, берийн сахьийзара шайн юьртана. Кхойтга шарахь юьрте сатуьйсун Иийнера ша, хIинца Нохчийчохь велахь а, шен лаамехь юьртахваьлла Iар дош ца хетта шена, рицкьа Дала луш ду, Дала деллачунна реза а ду вай, элира цхьана дийнахь церан дас. TIаккха, дукха хан ялале, 1972-чу шарахь, БурчаевгIар шайн юьрта цIабирзира. Шайн гергарчу нахана юккьехь, бераллин уьйрашца цхьаьна юха дIадоладелира кхийнавогIучу Хьаблиман дахар.

1975-чу шарахь, юьртара юккьера школа чекхьяьккхинчул тIаьхьа, иза Нохч-ПалгIайн пачхьалкхан университетан филологин факультетан кьоман декье деша воьду. Оцу шарахь кхоьллина яра нохчийн литературехь керла нуьцкьала тулгIе хилла йолу «Пхьармат» цIе йолу кьоначу литературхойн цхьаьнакхетаралла. Школехь дуьйна стихаш язъеш волчу кIантана шен сина гергара нах карабо – цуьнан доттагIаллин уьйраш тийсало «пхьарматхошца», церан кхеташонашка оьхуш, шен произведенеш йовзийта а волало иза. ХIетахь дуьхьара «Ленинан некь», «Коммунизман маяк» (Нажин-юьртан кIошт) газетийн агIонаш тIехь зорбане юьйлу Хьаблиман стихаш, кьоначу поэташца цхьаьна телепередачашкахь а дакьалоцу цо. 1980-чу шарахь университет чекхьяьккхича, ша дешначу юьртарчу школе хьехархочун балха хьажаво Хьаблим. Цигахь 17 шарахь болх бо цо, 1990-чу шарахь «Ленинан некь» газете балха хIоьттича а дIа ца волуш. 1994–96-чу шерашкахь ямартчу наха, цу Делан мостагIаша баьккхинчу тIамо зенаш ца дина нах кIеззиг бу вайн махкахь. Цхьа Делан кьинхетамца, доьзалехь вовшахкьастар ца хиллехь а, Хьаблимна а кхочу цу зуламан дакьа: йохайо цуьнан хIусамаш. 1997-чу шарахь Оьрза-гIалахь (Червленнехь) йиша-вешин гIоьнца дIатарло Хьаблим, цигарчу №I школе балха хIутту, нохчийн, оьрсийн меттанаш хьобхуш. Тайп-гайпанчу кьаьмнех нах беа цу йоккхачу юьртахь. Алапа луш а, ца луш а болчу оцу халачу муьрехь а кхачамболлуш, верриге ша дIалуш, хьехархочун болх бо Хьаблима. Цундела цуьнан дешархошна юкьахь дукха бара литература езаелларш а, школа чекхьяьккхича филологин факультете деша баханарш а. Царах шиь – оьрсийн йоI Мишуточкина Марина, гIумкийн йоI Юсупова Камета – университетан

филологин факультетан нохчийн декъе деша яхана. Университет йилличхъана иштта масал кхин ца девза тхуна. Кхечу къамнех долчу бераша нохчийн мотт, литература харжар, дуьйцилла йоцуш, церан хьехархо дика хилар ду.

2004-чу шарахь дуьйна «Орга» журналехь болх бан волавелира Хьаблим. Оцу журналан коьртачу редакторан заместителан а, «Грозный» ГТРК-н гочдархочун а, НР-н Илманийн академин лакхара Илманан сотрудникан а даржашкахь белхаш бо цо. Масех шарахь университетехь нохчийн литература а хьехна цуо, нохчийн яздархойн Союзехь редактор а хилла иза. Ала деза, оцу массо а белхашка кхайкхина вигна иза, цуьнан белхан лакхара корматалла бахьнехь.

ТIабьхарчу шерашкахь Гуьмсан педколледжехь хьобхуш а, Нохчийн республикин дешар кхиоран институтехь талламан болх дIакхьохьуш а ву Хьаблим

Ша бечу балха тIехь кхиамаш бахарна тайп-тайпана совIаташ а, грамоташ а елла Хьаблима.

2004-чу шарахь дуьйна Россин яздархойн Союзан а, Россин журналистийн Союзан а декъашхо ву иза.

Иштта ду-кх, доцца дийцича, Хьаблиман доьзалера хьал а, цуьнан дахаран некъ а.

Кхузахь далийначу терахьашца, адамиин, меттигийн, кхечу хIуманийн цIераша аьттехьа а чу ца лоцу Хьаблиман дерриге дахар, цуьнан ойланаш, сатийсамаш, хазаетарш а, халахетарш а. Цхьана а адаман уьш дерриш дийцина вер вац. Амма цу хьалхарчех хьерчаделла ду-кх и шолгIаниш а. Цундела, оццул мукъане а ца дийца йиш яцара, аьлла хета тхуна, Хьаблим санна махкахь вевзаш, къомана гIуллакхдеш схьавогIучу стагахь дуьйцуш хилча муххале а.

***

Олуш ду, критик – иза произведени ешархо ву, амма лакхара говзалла йолу ешархо. Цо шена гинарг, шена гучудаьлларг, шена хетаделларг дуьйцу, шен говзаллин гIирсех пайда а оьцуш. Дукхахболчу нахана тидамза диснарг цунна гина хила тарло, амма нахана гинарг цунна ца гина хила а мега. Кхузахь коьртаниг критик бакъ хилар я галвалар а ца хета тхуна. Коьртаниг цуо критикан говзаллин тIегIан тIехь шена ма-гарра, шена ма-хаьара яздар ду, шалхалла йоцуш. Коьрта ду цуо дIайоьдуш йолу литературни процесс даима шен тергонехь, тидамехь латтор, оьрсаша ма-аллара, «хин бух» Iора а бохуш. ТIаккха бен ца хуьлу литературни критик а, литературни критика а. Тахана тхуна вайн махкахь Хьаблима санна и деш цхьа а ца го. Оха ца боху: цо дика зяйо я эрна къахьобгу. Юха а билгалдаккха лаьа, критически статьяш дика язъеш кхин масех стаг а ву вайн, амма Хьаблима санна ерриг литературни процессан терго а еш, и схьалоцуш, шен Iуналлехь латтош цхьа а ца хаьа тхуна. Муьлхха керла книга араьалча, и цхьаммо ца ешнехь а, Хьаблима ешна а, дукхахьолахь, цунах лаьцна язйина а хуьлу. Нохчийн баккхий а, къона а яздархошна юкъахь цуо шех лаьцна ца яздина яздархой дукха хир бац. Цу тIехула литературийн гонашкахь тайп-тайпана хетарш а ду, цхьаболчарна и нийса а ца хета – цо массарах а яздар, цо уьш цхьана могIара хIиттабо бохуш. Амма и иштта дац. Хьаблиман статьяш леррина ешначунна гуш ду иза. Цул сов, Хьаблима йозанехь а, барта а цкъа а ца лечкъадо, ша нохчийн литературехь тоьлла яздархой муьлш лору. Поэзехь

цуо хьалхарчу метте вуьллу Гадаев Мохьмад-Салахь, прозехь – Айдамиров Абузар а, Бексултанов Муса а, драматургехь Ахмадов Муса. Цуо иштта хийлазза похьма хиларца билгалваккхина Алиев Папур, Яхьяев Хьасамби, Талхадов Хьамзат, Нунуев Сайд-Хамзат, Дакаев Саидбек, кхиберш а, критикехь Минкайлов Эльбрус, Алиева Зарина, Давлеткириева Лида.

Кхузахь хьахуо беза Гадаев Мохьмад-Салахьан кхолларалла толлуш цуо бина вуно мехала болх а, къабсттина гоьваллачу яздархочун произведенийн цуо хьоттийна меттан дошамана теге тидама бохуйтуш. Нохчийн литературоведенехь оцу тайпана болх дуьххьара цо бина.

Дешархоша иштта пайдехь хир ю аьлла хеташ, кхузахь оха ялайо Бурчаев Хьалима 30 шарахь сов язбиначу Илманан белхийн библиографически список:

1. Шен махкахь пайхамар... (Ахмадов Мусан «Алдара Ушурма» драмех) // «Орга». № 3. 2004.
2. Цхьа дика деана вайга (Байхаджиев З. кхоллараллах лаьцна // «Маршонан майда». 1997.
3. Хьан ойла ю безачу меха // «Орга». № 10. 2004.
4. «Хьакъ ву ваха» (Байхаджиев З. поэзех) // «Даймохк» газ. 28 октябрь. 1991.
5. Хасбулатов Я. кхоллараллах дош // «Орга». № 9. 2004.
6. Хамидов I.-Хь. исбаьхьаллин мотт («Бож-Тела» комедин масал тегехь) // «Орга». № 4. 2005.
7. «Холламашший, кларлагашший» // «Орга». № 5. 2009.
8. Туш-ломан къайле я Юсупов I. романан маьна // «Орга». № 8. 2009.
9. Завриев М. «Теш ма лаца» романах лаьцна дош // «Орга». № 7. 2006.
10. Таьхьенна юьсур ю яккха цеге сийлахь (Талхадов Хь. кхоллараллах лаьцна) // «Орга». № 12. 2012.
11. Со хьенан теге хилла дуьнен чу веьна (Амагов Доккин кхоллараллах) // «Васт». № 4. 1995.
12. Сийделахь, Латта (Минкайлов Э. цхьаьна) // «Орга». № 5. 2007.
13. Сейлмуханов Мусан «Уьдучу шерийн лорах» киншкина рецензи // «Орга». № 11. 2005.
14. Сан Нохчийчоь – лаьмнийн маьрша мохк (Дакаев С. кхоллараллах лаьцна) // «Орга». № 4. 2006.
15. «Сан мохк, хан длаиэхарх, хьайха со ма ваккха...» (Окуев Ш. кхоллараллах дош) // «Даймохк» газ. 30 май. 2009.
16. Цунна дика бевзара исбаьхьачу дешан мах (Саидов Б. 85 шо кхачарна) // «Даймохк» газ. 13 ноябрь. 2008.
17. Поэзи ламан бохь лорург (Шайхиев I. поэзех) // «Орга». № 4. 2012.
18. Ойланаш кхерстийнарг заманех чекх... (Гадаев М.-С. вина 100 шо кхачарна лерина) // «Орга». № 12. 2009.
19. Нохчийн халкъо шен изсехь юх-юха а бен некъ (Яшуркаев С. «Маьрклаьжа-бодан тегехь клайн хьобкх» повестах лаьцна // «Орга». № 55. 2004.
20. Нанахаев I. «Кхойтгалга хулар» повестах дош // «Орга». № 9. 2007.
21. Минкайлов Эльбрусан – 55 шо // «Орга». № 5. 2009.
22. Мехала киншка (Минкайлов Э. «Нохчийн литератураххий, барта кхоллараллаххий» гуларна рецензи // «Орга». № 2. 2008.
23. Цунна дика девзара берийн дуьне (Махмаев Жамалдин – 70 шо) //

«Орга». №4. 2009.

24. Халкъан орцанехъ ваьгнар (Матин Дадашан «Имам Тозу» повестях лаьцна // «Орга». №9. 2005.

25. Марша я хьо, тахне (Алиев Г.И. поэзех лаьцна) // «Орга». № 11. 2006.

26. Мамакаев М. «Берд» стихотворенех а, кхечарах а // «Орга». №12. 2010.

27. Мамакаев И. «Винчу юьрта» повестях дош // «Орга». №12. 2008.

28. Лар йоцуш ца дов д'адахнар (Арсанукаев Ш. «Тимуран тур» повестях лаьцна // «Орга». №7. 2005.

29. Къоман синкхетам самабаьккхира цуьнан произведениша (Айдамиров А. кхоллараллах дош) // «Орга». №6. 2009.

30. Къийсаман маьИна а, некъаш а (Бексултанов М. «Буо» дийцаран маьИна) // «Даймохк» газ. 5 март. 1992.

31. Къам доцург – къонах вац (Сайдудлаев Хъасанан кхоллараллах ойланаш) // «Орга». №6. 2007.

32. Критика а, исбаьхьаллин литература а // «Орга». №1. 2005.

33. К'антана х'у лаха... (Бексултанов М. кхоллараллах лаьцна) // «Орга». №3. 2006.

34. Исмаилов А. – 60 // «Орга». №4. 2009.

35. Исмаилов А. кхолларалла // «Даймохк» газ. 15 август. 2009.

36. Йовхо луш долу дог (Кусаев И. кхоллараллах лаьцна) // «Орга». №1. 2008.

37. Зезагех дог дуьзна бере (Муталибов кхоллараллах лаьцна) // «Орга». №10. 2007.

38. Дикачу г'уллакхийн лаьмнаш а х'иттош... (Ахмадов М. «Лаьтта т'ехъ лаьмнаш а х'иттош» повестан маьИна) // «Орга». №1. 2006.

39. Дегнех хьерча дог (Халидов М. поэзех дош) // «Орга». №4. 2008.

40. Дахаран къилба – Сийна Гене (Арсанукаев Ш. поэзех лаьцна) // «Орга». №8. 2005.

41. Дахаран йистйоцу некъаш (Хатуев И.-Х. поэзех) // «Орга». №5. 2008.

42. Даьгаделларш орамаш дац // «Орга». №2. 1992.

43. Даймохк – Нохчийчоь шен хилчхъана... (Гайрбеков Чагин кхоллараллах лаьцна) // «Даймохк» газ. 27 август. 2008.

44. Гадаев М.-С. лирикин васташ // «Орга». №4. 2010.

45. Падуожаре юха а хъаьжна... (Талхигова Р. «Оглянувшись в листопад» гуларх лаьцна дош) // «Орга». №3. 2007.

46. Вуон-дика ас махкахъ лайра (Кадыров А.-Х. кхоллараллах лаьцна) // «Орга». №7. 2006.

47. Вовшийн ирсан къуй (Витаев Б. кхоллараллах дош) // «Орга». №6. 2004.

48. Вайн халкъан стогалла хасто г'аьгтинарг (Дикаев М. поэзех лаьцна) // «Орга». №9. 2011.

49. Буьйсана бина беха некъ (Айдамирова М. цхъана дийцарах дош) // «Халкъан дош» газ. 30 май. 2004.

50. Торг'а ца х'унда вахана хилла-ге? (Бексултанов М. «Торг'а» дийцарх лаьцна) // «Орга». №10. 2003.

51. Ахматукаев А. «Буьйсанан мукъамийн г'айг'а» гуларна рецензи // «Орга». №11. 2005.

52. Ахматова Р. деган иллеш // «Орга». №12. 2008.

53. «Ас цкъа а ца яздо сайна цагинарш...» (Алиев Г.И. дош). Эссе // «Орга». №12. 2011.

54. «Ас динчу некъийн чаккхенан лазам...» (Алиев Г.И. сонетех лаьцна) // «Орга». №1. 2007.

55. Арсанов С.-Б. – 120 шо // «Орга». №10. 2009.

56. Арсанов С.-Б. «Маца девза доттагIалла» романах лаьцна //«Орга». №10. 2009.
57. Анасова А. «Шина деган цхьа лазам» эссена дешхьалхе //«Орга». №3. 2010.
58. Айдамирова М. «Лаьмнийн хIайкал» повестана рецензи //«Орга». №2. 2012.
59. Айдамиров А. «Дарц» романах лаьцна //«Орга». №2. 2010.
60. Абдулаев Л. поэзех ойланаш //«Орга». №12. 2013.
61. Теламнехан васт // «Исламан зIаьнарш» газ. № 1. 1990.
62. Ислам Нахистанехъ (Нунуев С.-Х. керлачу киншкех лаьцна) //«Орга». №7. 2013.
63. Академик Пётр Захаров //«Орга». №8. 2013.
64. Адамаш дезаро иллешна гIаттийнарг (Сулаев М. кхоллараллах лаьцна) //«Даймохк» газ. 7 июль. 2006.
65. Седарчийн гIарол (Сулейманов А. кхоллараллах дош) //«Орга». №5. 2012.
66. Ойланех дуьйцина тускар... (Саиев I. поэзех лаьцна) //«Даймохк» газ. 27 июнь. 2009.
67. Вайн хьаштийн ковра (Ибрагимов Л. цхьана произведенех лаьцна) //«Орга». №11. 2003.
68. Вайца яха йисина цуьнан кхолларалла (Бадуюв С. кхоллараллин некъах) //«Орга». №9. 2008.

Бурчаев Хьаьлим прозин тIаьхье а ю шуьйра евзаш.Цуьнан яздархочун похIма кьеггина билгалделира Йагех долчу дийцаршкахь. Йага тайп-тайпанчу заманашкахь а, тайп-тайпанчу хьелашкахь нислуш 40 сов дийцаран турпалхо ву. Автаро ма-боххура, цуьнан прототип а ю, дийцаршкахь дахарера масалш а, авторо кхоьллинарг а ийна ду. Исбаьхьаллин говзаллица, халкъан хьалдолчу маттана герга хиларца авторан шеко йоцу кхиам хета суна и дийцарийн цикл. Уьш дешархошна дезаделла, наха цхьаьнакхетгачохь вовшашна дуьйцуш а хезна тхуна. Иза халкъо лакхара маххадор ду.

Поэзехь а зийна цуо шен таронаш. Дуккха а стихотворенийн автор ву Хьаьлим.

Бурчаев-гочдархо вийца а ша-къастийна къамел хила деза. Оцу белхан дика говзанча хиларал сов, вуно каде а ву иза. Дукха къахьобгу Хьаьлима оьрсийн а, кхечу къаьмнийн а исбаьхьаллин произведенеш нохчийн матте гочьеш. Церан цIераш яха вуолавелча, бежа могIа хир бара. Вайн маттана беркате гIуллакх ду иза. Цул сов, Хьалима нохчийн матте гочийна I-чу классана лерина математикин Iамат а (ши дакъа), дешархошна лерина нохчийн исторех долчу дийцарийн книга а, цхьамогIа нохчийн бевзашболчу Илманчийн белхаш а. Хьаьлима жигара дакъалоцу НР-н Илманийн академин «Духовное наследие народов ЧР» проект кхочушгьарехь. Масех книгин редактор а ву иза.

Ша бинчу некъе юханехьа хьаьжча, сьага дикачу, халкъана беркатечу гIуллакхийн барз а болуш, нахана юкъахь лерам а, сий-пусар а долуш, гIиллакхца, оьздангаллица билгалваьлла, шен кхузткъа шаре кхаьчна иза – республикехь шуьйра вевзашволу литературни критик, яздархо, гочдархо, журналист, дикачу ден-ненан дика кIант, нохчийн вуьззина интеллигент Бурчаев Хьаьлим. Дала декъалвойла хьо, тхан доттагIа Хьаьлим!

БУРЧАЕВ ХЪАЪЛИМ

Тамашийна тезет

– Наташ, хІай Наташ, – кхайкхира Тата, – мичахь ю хьо? Схьэацахьа оцу ларми чуъра айхьа гурахь хичуйоьхкина наьрсаш. Чам болуш ю хьан уш. Дика хІусамнана-м муххале а яра хьо! – хьаставелира.

Дехьа чуъра маьнга цевзаш хезира, гІам-гІим а. Еза гІулчаш а йохуш, сехьа чу елира дилхалахь, онда зуда.

– ХІун до ахь? ЦхьакГеззиг хало хьайна ма-хилли: «Наташ, Наташ...» Айхьа схьэаца мегар ма ду ахь хьайна оьшург. Іаббалц чудотта хьайна и кьаркьа аьлла, ца витинера ас хьо? – йоьдуш лаьтгашехь бага а етгаш, араелира иза.

Марахь банка а йолуш, юхаеана зуда, и дІа а яьстина, цу чуъра масех наьрс сьха а эцна, уш кегийра хедо юьйлира, шен резаяцарца бур-бур а деш:

– ХІун дан воллу хьо, со, лап-аьлла, елла дІаялахь?! ТІаккха-м хьо мацалла лийр ма ву. ЭхІ-эхІ, Делан цхьа гІуда хир ду-кх хьо а... Могушйоцуш юйла хуьушехь, соьга мосазза кхайкхи хьо тахана? ХІаь, со елча бен хуур дац хьуна, ас хІун боху. ТІаккха Іийр ву хьо, цхьанна а оьшуш а воцуш... Вуьшта, хьан доладан, балакхача мила хир вара...

Тата ша волччохь тохавелира, дегІ нисдеш хьала а гІаьттина, шен некха тІе буй а тоьхна:

– Наташ, ахь хІара кьамел дуьхьара деш дац, суна кІордийна хьан тІехбеттамаш. Хаалахь, бу хьуна сан гергара нах, йиша-ваша а ду... Ас, сайн пІелг лазийна, аьлла, дІахазийча а тоьар дар-кха царна, суна орцахбовла. Баьхкина схьа-м хІуьттур бара оцу сохьта, – аьлла, дІакхевдина, шиша схьа а эцна, стаки чу кьаркьа а Іанийна, и дІа а мелла, наьрсаца мадарйира цо.

– И-и-и-й, кериста йоцу хьан муцар! – елаелира зуда. Ма-дарра аьлча, бусалба а йоцу кхимар. Хаьа суна, бу Нохчийчохь хьан гергарниш. Нийса-м, цкьа гергара хилларш аьлча, хир ду. Мел дукха гІиртира уш хьо дІавига! Ца вахар-кха хьо. Уьш-м шарахь цкьа-шозза хьуна тІе а богІура. Ткьа хьо мосазза вахана царна тІе хІокху ткье иттех шарахь? Ас дагадоуьйту хьуна – шозза ваха-кх хьо. Дуьхьара – хьайн нана кхелхича, тІаккха хьайн ден тезета а. Цул тІаьхьа, ткьа шо сов хан яьллий хайий хьуна? Дукха хиш дІаихна оцу муьрехь. Ткьа хьан гергарниш хьо волчу бахканза а ду пхийттех шо. Цара хьох догдиллина... Собар, собар, со аьлла ялийтал, – куьг ойбуш, сацийра цо, цхьаь ала гІерташ, юкьалелха Тата. – Хьо хІинца церан вац, ГІизлархойн ву. Нохчи а вац хьо, оьрси а ца хили хьох. И шайн цІий-чехка амал гайта а ма гІерта. Шун нохчийн шайн цІахь шайн гІиллакхаш – амалш юй хаьа суна. Ткьа хьогахь-х даций царах дисна цхьа а хІума, кьаркьанча! – тІехтуьйхира зудчо.

– И бохург хІун ду? – карзахвелира Тата. – Со нохчи вац аларал сов, бусалба а вац, ца бохура ахь?! Иштта хІунда боху ахь, Наташ? – «Наташ», «Наташ», – ца ешаш елаелира зуда. – Кхин и сан цІе нийса яккха ца Іеми-кх хьо. Хьо бусалба ву, боху ахь? Бусалба дино кьаркьа мийлар магадо, ткьа? Хьакха яар а... Суна цкьа а хезна дац ахь «бисмилла» олуш а. ХІинца хІун олу ахь?

Татин корта некха тІе охьабахара. Иза кьеравара зудчо мел аьллачунна. Дерриге а цІенна бакьдерг дара. Цунна дуьхьал ала цхьа а хІума дацара. Амма,

стенна тЕхь хилла а, цхъана хІуманна тЕхь шен толам хила лабара.

– Ахь хІуъа дийцахь а, бахахь а, цхъа бохам хилахь, суна орцах богІур болуш нах-м бу сан, – элира цо.

– ХІан, тоийтал! ХІинцца бен делкъахан а ца хилла, ткъа хьо. Ши Ёабьрг а хІоьгтина, мелла ву. Сарралц мукъана а духаозал малар! – аьлла, Татина хьалхара шиша дІайцира зудчо.

ХІинцца а бакълъора зуда. И хаъара Татина. Сийсара мийлинчун хьу дІаяккха, Іуьйрре дуйна охьахиъначу цуьнан дегІ малдинера къаьркъано. Цхъаь вукхунах хьерчаш, еза ойланаш хьийзара цуьнана коьрте. Йоккха вас хилира цунна зудчун дешнех. ХІара иштга Іашшехь, цЕххъана, цхъа вон Ёагор а хьавъзаш, цЕнкъа охьавахара иза, юха кхетамчуъра а велира...

Малхбузу-хан яра, Йагин керта юьртан почтальон веъча. Салам а делла, кхуьнга телеграмма дІакховдийра цо. «Хъан ваша Товмирзаев Тата кхелхина» аьлла, боцца хаам бара телеграммо беанарг.

– Йага, Дала гечдойла Татина! – кадабира почтальоно. – Сайн ницкъ кхочу накъосталла дан кийча а ву-кх со, – тЕ а туьйхира цо.

Цунна баркалла а аьлла, иза дІавоьдучу некъаца вехаш волу шен ваший, шичий схьакхайкхар цунна тЕ а диллина, лохачу гІанта тЕ охьахира Йага. Тата кхалхар баккъал а халахеттера цунна. Кегий бераш долуш дуйна цхъаьна хьалакхиънера и шиъ. Цхъана шарахь вахара эскаре а. Цигара цІавирзича, юьртахь дукха ца Іийра Тата. ГІизлар-гІалахь вара цуьнца цхъаьна эскарехь гІуллакхдеш хилла цхъа оьрси. Цуьнан гІоьнца аьгто хилира Татин ГІизларехь болх каро. Да-нана чІога духьалделира, кІант дІа ца вохуьйтуш. Тата къар ца лой хича, сихха зуда а ялийна, цуьнца и дІахьажо гІоьртира. Цунах а гІуллакх ца хилира. Ша дІаваханчу хьалхара шарахь сих-сиха цІа а вогІура Тата. Цул тІаьхъа ши шо а делира, иза цІа ца вогІуш. Доцца кехат доуйтура цо нагахь. Эххар а хабар кхечира, Татас оьрси зуда ялийна, аьлла. Татин дас, Йагин ден вашас, хала лайра и хаам. И хІун ду-дац хаа Йага а хьажийра цига. Хезнарг бакъ хилира. ТІаккха дас хьажа-хІотта цІа кхайкхира кІанте. Йагас дукхе-дукха хала, дехарш дина, юьрта валийра Тата. ЦІа кхачьначу дийнахь а, оцу буса а дукха дийхира мискачу нанас кІанте, цІахь сацахъара бохуш. Иза шен лаамна тЕра ца волий хича, шен меташка а ялош цІа верза аьлла, хабар эцна цунна тЕвахийтира ден вашас Йага. Амма меташкица цу тЕхь шен барт хир боций хууш волчу Татас а а кхочуш ца дира.

ХІетахь дуйна дІавахна тата шен да-нана кхелхинчу тезеташка бен, дайн юьрта ца веара. Юкъа-кара Йагий, важа шичой а боьлхура цунна тЕ. Иза волчохь де-буьйса а доккхура цара. Дукхяхьолахь, Татин дас-нанас дехарна боьлхура уьш цига. Ткъа и шиъ дІадаьлча, дол-долуш, хердала дуйлира церан гергарло.

Тата кхелхина, боху. Иза юьртахь дІа ца верзийча а валац. Йиш ма яц, гІазакхашка и цхъанхъа лаьгтах а Іогтийтина, нах кхардо. Татин шен цхъа а доьзалхо вац, цхъана агІор дика а ду воцуш, бохуш, ойланаш йора Йагас.

Хабар тЕкхачьна Йагин ваший, шичий а схьавеара. Уггар хьалха кхочушдан дезачух сихха кхеташо а йина, лула-кула дІаса мохь тоьхна, кегийраш тЕ а кхайкхина, уьш кхана тезет дІахІотто билгалйина меттиг къепене яло дІа а хІиттийна, Йага юьртдена тЕвахара, ткъа ваший, шичий юьртан туркхашка

хилларг дАахайта вахара. Тезетан дакъа мел кхочучаьрга Тата дАвалар хайта геланчаш а дАсахъовсийра, луларчу а, генарчу а ярташка.

Юьртдас шен урхаллехъ цхъаь бен йоцу кира лело машен язйира ГИзларе яхийта. Цу машенна тЕе андий дечиган гІанташ а, барма а хъалабаьккхира новкъабовлучара. Мел сихбелла уьш леллехъ а, новкъабовлар буьйса юкьал тЕхйоллуш бен ца хилира. Ткъа аьхкенан буьйсанаьш ян а ма яц деа-пхеа сахътана бен. Шоферна юххе хиира Йагий, молла Жабий. Вуьш машенна тЕхъа тЕе хъалабевлира. ХІорш дІабуьйлабалале дагадеанчу цхъамма телеграмма схъаядийра Йагин цЕра, милицина гайта шаш арабаьккхина некъ бовзуйтуш.

Малх дикка хъалабаьлла хан яра, некъахой ГИзлар-гІала йистехъ долчу Теркан тІай тЕе кхочуш. Милцоша машен сацийра. Цкъа шоферан документаш а теллина, юха некъан кехат а хаьттина, тІаккха хІокхара арабаьккхираг хІун гІуллакх ду хетта буьйлира уьш. ХІара кира дІасакхехъа лерина транспорт ю, тЕхъа тЕхъа адамаш дІасадига бакъо янне а яц, бохура цара. Йагас дийцира шаш кхуза дажаран бахъана.

– Гергара стаг велла шайн боху аша? ХІета, тхо муха теша деза аша дуьйцучух? – тЕвирзира милцоьх лакхарниг.

Йагас, кисанара схъаяьккхина, телеграмма дІакховдийра. Милцочо, схъаэцна, хозуйтуш, дІайийшира и: «Эскарханов Йаге. Хъан ваша Товмирзаев Тата кхелхина. Ткъе шолгІа июнь, цхъа эзар исс бІе дезткъе иссалгІа шо»...

– Мила-а?.. Кхелхинарг мила ву элира ахъ ? – юкьаиккхира хІетта тЕбаьхкинчу милцоьх цхъаь. – Товмирзаев Тата ца элира ахъ?

– ХІаь, Къасим, Товмирзаев Тата ву боху-кх, кхелхинарг. И стенна хоьтту ахъ? Хъажал, иштта ду-кх хІокху тЕхъа яздина, – телеграмма дІагайтира лакхарчо Къасим цЕе йолчуьнга.

Цо а, массарна хозуйтуш, дІайийшира и. ТІаккха, тЕхъа цеваларна, цкъоцкъамаш хъала а довлуш:

– Ой, – элира милцочо, – баккъал а, велла ма боху Тата. ХІара селхана дІаяхъийтина телеграмма а ма ю. Цкъа собардейша! Сергей, – шеца тЕвеанчу накъостехъа дІавирзира иза, – хІинцца со цЕра схъаэца машенахъ шу суна тІаьхъа даьккича, соьца тхан кетІахъ лаьтташ цхъа стаг варий? Иза ма ву Товмирзаев Тата!

– ХІаь, дагавогІу. Ахъ: «ХІинцале а шишанан бертигна оба ала кхиййна хъо?» – аьлла а дагадогІу суна, – тЕчагІдира Сергей цЕе йолчо.

Цара дуьйцучун дуьхе ца кхуьуш, цкъа цаьрга хъовсуш, юха вовшашка хъовсуш, Іачу ЙагагІарна тЕвирзира Къасим:

– Шун Товмирзаев Тата Терски урамера къузткъе пхьолгІачу цІа чохъ Іаш вуй? – хаьттира цо.

– Ву, – воьхна жоп делира Йагас.

– Ткъа со, цунна цхъа цІа дехъа, кхузткъе ворхІалгІачу цІа чохъ вехаш ву. Селханлера дийнна де цІахъ ма даьккхина ас. Суна-м ца хезна Татех лаьцна, иза дийна ву я вац бохуш, дуьйцуш. Иза велла хилча, тхуна, лулахошна, хуур ма дара массарначул хьалха. Мел хІуьа дийцича а, кІезиг-мезг вовшашца чукаре йолуш, диканехъ а, вонехъ а вовшийн бала кхочуш а ма ду тхо, – цевваьлла, дуьйцура Къасима.

– Цара бохург хІун ду, ва Йага? – хаьттира молла Жабас, юххе а таьІна.

– Ахь дешначу КъорІанора, Жаба, со кхеташ хІума ма дац хІара, – жоп делира Йагас, гІаддайна, машен тІех Іачаьрга хьала а хьожуш. Уьш а, охьа а бисина, хІокхарна тІебаьхкира.

– Йага, ва Йага, со ца кхета гІазакхийн магтах. Цара хІун боху вайга? – юха а хьаттира молла Жабас.

– Селхана велла волу вайн Тата тахана Іуьйранна кетІахь шайна гина ма боху кхара, – кхетийра иза Йагас.

– Муха – гина?... – мохь белира Жабин. – Велларг, хьала а гІаьттина, лелаш вара бохург хІун ду?! Ас дешначу КъорІанора, ишттаниг хилла меттиг бац я хила йиш а яц, Сийлахь – Везачу Дала ма-аллара, – карзахвелира молла: – Йага вайгара сом-ком яккхархьама дуьйцу хир ду и цара. ХІорш-м ма буй докьа тІера марчо а доккхур долуш. Жим-тІам шай-кай дІакховдаехьа цаьрга...

Йагин тидам хилира, Жабас бохург Къасима шайн лаккхарчунна гочдеш. ОьгІазваханчу вукхуьнан юьхь кхохкийра:

– ХІай воккха стаг! – Жабина тІевирзира иза. – И хІун ахча ду ахь дуьйцург?! Ас хІокху минотна шу дерриге лаххыйна дІо чу духкур ду, бакьдерг ма-дарра къастадаллалц.

ХІинца цо аьллагух Іаламат дика кхетта Жаба воьхна хьаьвзира:

– Тилгарам... Вот тилгарам..., – Мотт тийсалуш, цуьнан карахь йолчу телеграмми тІе пІелг хьежабора цо, иза кхетош ала кхин дешнаш ца карош.

– Накьост лейтенант, – юкьавуьйлира Къасим, – суна вевза сайн лулахо. Вон адам дац и, бакьду, цкъацкъа цхьа дагахь доццург олуш я деш а Іедал ду цуьнан. Со хІокхаьрца цига дІавахча, хІун дара-те, билггалдерг хаа.

– Дика ду, Къасим, гІой, къастадел цигахь дерг. Ткъа хьо, воккха стаг, – пІелг ластийра цо Жабина, – нагахь, дакъа доцуш юхавагІахь, декъаза са ду хьуна.

Жаба хІинца дукхе-дукха дика кхийтира цо аьллагух:

– Харашо..., харашо..., – аьллагохь висина иза, Йагас, пхьарс а лаьцна, вигна, машенан кабини чу хайра.

Милцойн машенахь хьалаваьлла Къасим а волуш, (иза гІумкийн къомах хиллера, нохчийн мотт хууш) Татин кетІа кхечира уьш.

Машенаш чуьра а, тІера а хІорш охьабуьссуш бохкуш, хІусаман неІ шуйьрра дІа а йоьллуш, и йиллинчохь а юьтуш, араиккхира Тата.

– Ва-а, марша-могуш догІийла шу! Ма дика ду-кх шу схьакхачьна! – кевнал арахьаьдда, уггар хьалха молла Жабина, тІаккха бисинчарна мараветтавала вуьйлира иза.

Баьхкинарш цец-акь а бевлла, ишттачохь шаьш дуьххьара нисдаларна а, я ишттаниг шайна дуьйцуш а хезна цахиларна, ала дош доцуш, лаьтгара.

Ткъа Тата, дуккха а шерашкахь ша хьегна, сатийсина нана юха цІаеьна бер санна, тІех хазахетта, юх-юха а маралелхара Йагина. Юха, Къасимах бІаьрг а кхетта:

– Ой, Къасим, хьо а вац кхаьрца?! Сан хьеший балош веьна хьо? Дика кІант-м муххале вара хьо, иштта хила а ма веза лулахо, – аьлла, цунна маракхета тІеведира.

Цкъа собардехьа, Тата – дуьхьал ши куьг тесира Къасима, – хІинца цхьа сахьт хьалха кхузахь цхьаьна ца лаьттина вайшиь? Дийцахьа, хІара хІун ду ахь хІинца лелош дерг? ХІара нах ара стенна баьхна ахь? ХІара телеграмма а хІун телеграмма ю? – киснара схьаяьккхина телеграмма дІасаластийра цо.

– ХІарий?! ХІара бохий ахь!? – катобхна цуьнгара и схьа а яьккхина, шен керта хьаьдира Тата: – Наташ, хІай Наташ! Мичахь хьеелла хьо, Дала хІаллакьярг! Цкъа араялал хьо! Хьажал хьайна, баьхкин сан нах? Буй, хІета, Татин бала болуш нах? ХІинца хІун олу ахь? Цкъа араялал.

Зуда араелира. КетІахь лаьтта машенашший, адамашший гина, цкъа леррина цаьрга хьаьжира, тІаккха багалеян йолаелира:

– Іовдал ван а вара, кхин лартІе ца вогІуш, изза Іовдал хилла а висина. ХІинца хІун дина-те ахь, хІара адамаш а гулдина? Сан Дела, ма боккхачу балехь ю-кх со хІара тентак бахьанехь.

ХІун ю ахь сан меркІел обьхург? – катобхна схьа а эцна, телеграмма йийшира, тІаккха йилхира: – ХІокху тІехь дерг бакь а хилла, хьан дакъа дІадахьа йиш йолуш муха хир бацара хІара схьабаьхкинарш! И ирс сан а муха хир дара-те?..

Цаьршинга ладоьгІуш лаьтташ берш берриге а кхийтира хиллачух. Пех чІогІа мохаеана Йага вист ца хилалуш виснера, ткъа молла Жаба чІениг егош лаьттара, цуьнан еха къобжа маж а цуьнца дІасалестара.

– Эхе-хІей, Делан неІалт хуьлда хьуний, хьо ваьллачу денний! – олуш, тІехьаьддачу Йагас, кучан кач лаьцна, кевнан утармах тухучуьра Тата цуьнгара схьаваьккхира Къасима, шена тІехьа а лобцуш, кевнал чобьха теттира цо иза.

– Цкъа соьга вейта иза! Иза верал хьалха хІума дийр долуш вац со! – бохуш, чураваьлла хьийзара Йага. – Иэь-ийман доцу хІума! Стаг аьлча а, нехан кхардам-белам бу-кх хьо! Тхо хІинца вайн юьрта хІун аьлла гІур ду?.. ХІан-хІа, и вен вийна бен, со юха ца воьрзу!.. – дуьхьаллелха Къасим дІа а тоьттуш, чобьхавала гІертара иза.

– Йага, ва Йага, – кертара схьалоьра Тата, – вай муха кІентий ду дІахайта динера-кх ас и. ХІокху гІазакхашна ма-моьгтий, нохчий шаьш санна, вовшийн бала ца кхочуш, хІора а шен-шена вехаш ву. Сайн нах буй массарна дІахайта яйитир-кх ас телеграмма. Шаьш со дІатесна вуьтур воций аша дІа-м хайити хІокху йоккхачу ГІизлар-гІалахь. ХІинца муххале а хуур ду-кх хІокхарна ЭскархановгІар мел чІархьаьлла къонахий бу. Дера, аша и дІа-м хайити...

– Хайити дера-кх. ГІизларехь-м хаац, ерриге Нана-Нохчийчохь а-м, – дарвелла, мохь хьобкхура Йагас.. – Хьо-м, хьаха, ву цІе йоккхуйтур йолуш, стаг йоцу хІума. Ой, цкъа саца, дІалакьае и хьайн изь доцу бага. Юьртахь тезет дІа а хІоттийна схьадаьхкина долу тхо, хІинца цига хІун аьлла тІегІур ду, хІай къаьркьанча? Тхо кхоччуш нахаладехи-кх ахь..., – чотйобхна хьийзара Йага.

Оцу юккъехула Наташа а яра елхарна юккъехула, къадобхуш, Тагина сардамаш духкуш. Веккъа цхьа Къасим вара, вела ца вала гІертташ, церга балда а лаьцна, ков лаьцна лаьтташ. Йагина тІехьа лаьттарш а хиллера, хала садетташ, Іаш. Дерриге а дерзийнарг Жаба хилира.

– Суна хІинца а дуьхьал лаьтташ бу-кх оцу гІазакхийн эпсаро сайна ластийна пІелг. Ас дешначу КъорІанора, вайн дакъа а доцуш юхадерза йиш-м яц! – цо аьлча, массо а, цхьабарт бича санна, бийлабелира. Кевнехь лаьташ волу Къасим, хІара дерриге а, къаьсттина молла Жабас аьлларг, хазделла, веларна шалхаохура. КІажьобхура Татин дакъа дІадахьа баьхкинарш. Церга балда а лаьцна, сатоха гІоьртира Йага, амма цуьнан шуьйрачу юьхь тІе а велар хьаьдира. Цкъа – цхьаьнга, тІаккха – вукхуьнга хьожуш, шен еха маж егош, воьхна лаьтташ вара молла Жаба. Цара дуьйцучух ца кхеташ, уьш беларан

бахъана ца хууш, учин ламеш тЕхъ лаьтгаш Наташа а яра. Веккъа цхъа Тата вар-кха, шеквоцуш, ша динчух шен дагахъ воккхавеш верг.

Белар а, забарш а севцча, жимма майраваьллачу Татас:

– ХІан, и хабар а дитий, чохъядовла. Генара некъ бина, мацделла хир ду шу, – аьлча, юха а хъалакхоссавелира Йага:

– ДІаяла, паспас! ДІадоьлху тхо, юучух а, молучух а кхетийта цу кепара кхойкхуш ца хуьлу. Кестта велла волийла хьо, кхин яхъ йоцуш волу. Къасим, хІинца ахъ дехар ца дахъ, тхо тІайх дехъядовлуьйтур дац-кх оцу гІазкхичо, – олуш, Къасимна яйн муьшка а еш, молла Жабехъа байн корта тесира цо.

– Дера, цо ала-м элира соьга, шуна а хезаш, дакъа доцуш юха ма верза, – шен садуург шозлагІа а схъахайтира Жабас.

– ХІумма а хир дац, воккха стаг, – ша кегбеш буьйцучу нохчийн магтахъ цуьнан дог тедира Къасима. – Дакъа ца карийра эр ду вай, – кевнех ара корта а баьккхина, шайга ладоьгІуш лаьтгачу Татега бІаьрг таІийра цо.

Ткъех минот хъалха тезетера чу а веьна, делкъе йина, чай молуш Іаш вара БойсагІар. Ненан Босбикин, тезет жима-доккха муха ду, кадам схъаоьцушверг мила ву, кхелхинчун генахъ дехачу йиша-вешех схъакхачний-кхачанзий мила ву, иштта кхечу а хаттаршна хІокхо жопаш луш, хІара шиь Іаш, Йагин вешин зуда чуеара.

– Вашин зуда, дакъа цІа дан баханчийн машен схъакхачна, боху. ХІинца йоьдий вайша цига? – хайттира цо.

– ХІаь, йоьду. Ас сайн кортали схъаэца, – олуш, йистерчу цІа чу яхара Босбика.

Сихха хъалаиккхина БойсагІар тезета вахара. Геннара дуйна цигахъара схъа белар хезира цунна. Цкъа саца а сецна, шена хезачух ца тешаш, ладуйгІира цо. Юха а схъахезира беларан гІугІ. Цу балхах цецваьлла, болар сихдина тІекхечира хІара уьйтІа юккъехъ боккха го а бина лаьтгачу нахана. Божарий а, зударий а, бераш а избелла лаьттара. Гона юккъехъ, цкъа Йагина, тІаккха молла Жабина тІе пІелг хъежош, цхъаь дуйцуш воллура ГІизлара бахана баьхкинчех цхъаь – Гилса.

– Муха?.. Юха цкъа а дийцахъа, моллаЖабас муха элира, бохура ахъ?.. – хоьттура наха.

– Дера элир-кха: «Ас дешначу КъорІанора, вайн дакъа доцуш юхадерза йиш-м яц...», – воьлура Гилса.

– Ткъа Йагас?.. Йагас аьлларг?.. – хоьттура кхечо...

Буьйлура шайн вешин тезета баьхкина гергарниш, леррина кхуза цхъаца гергарлонаш бахъанехъ баьхкинарш, хІинцалц тийжаш билхина зударий, бераш а.

БойсагІар, цецваьлла, хьоьжуш лаьттара. Цунна цкъа а ца гинера иштта тамашийна, самукъане тезет...

Хъан Ёаьргийн хъажаро
буьйцура безам,

Хъайх хъегна дог хъобстуш
эсала, мерза.

Леррина со хъаьжча,
суна луш тешам

Дара ас д'адешна

безаман йоза.

Ас сайца д'аяьхна
хъан Ёаьргийн йовхо,

И йоцуш сан синтем

даима лезна.

Хиндолчу вайн ирсах

сан дегайовхо

Кхоьллина безамца ахь,

Маьлха-Аьзни!

Ёаьстене сатуьйсу...

Гуьйренан йис кхетта,

Мажделла Г'аш охъаобгу...

Схъагарехь, Ёа кестта

Кхочур ду, Ёаьстенах хъегош.

Сан акхтарг макхделла,

Гаьннаш т'ехь олхазарш декац,

Дог-ойла язъелла,

Ца дог'уш цхъа де а декхна..

Акхтарган гаьннаша

Шабаршца доьхна дог эцац,

Г'арг'улийн аьзнаша

Самукъа д'адаьхьи эцна.

Анайист заръелчехь

Маьлхан нур цхъа г'ийла Ёена,

Ирсан суй баьгначехь

Це лато Г'ертгар ду эрна.

Ёаьстене сатуьйсу... –

И яр-кха суна ирс деьнарг!

Т'аьхъара сауьйзу

Даьгна чекхдолучу дийно

Г'айг'анца саб'арздеш,

Д'адоьлху Г'арг'улийн аьзнаш...

Ёаьстенна сагатдеш,

Ойла йо ас Маьлха-Аьзнин...

Хъо цхъаь ю...

Хъо цхъаь ю сан ойла яхъьнарг,

И йоккхург даима т'ема.

Хъоьца бен сан дог ца даьгна

Безаман сийлахьчу ц'ергахь.

Хъоьца бен синтем бац суна,

Хъо йоцчохь язло сан ойла.

Хъан дагах дог доьзначунна

Хала ду, ца хилча гойла.

Туьйране йо! Маьлха-Аьзни,

Хъол хаза х'ун хир ду лаьттахь?!

Сайн кхоллам ас хъайчух боьзна

Дуьненахь йоккхучу ханна...

Суна хъо евзичхъана...

Суна хъо евзичахъана,

дерриге ма хийцаделла.

Дуьненан исбаьхъа суьрташ

ас тергал ца дора х'инццалц.

Ткъа х'инца генара седа,

соьга шен забарш еш, боьлу.

Кост-хабар хъоьгара эцна,

мела мох, хетало, бог'у.

Ахь дог сан д'адаьхъахъана,

ойла ю сан т'емаяьлла.

Сатийсам даим бу хъоьца,

хъан некъийн накъост ша

хилла.

Хъо суна евзичахъана,

дог-ойла ахь яхъьчахъана,

Маьлха-Аьзни, со хийцавелла.

дуьненах со Ёехавелла!!!

Ас дог муха даста?..

Ас дог муха даста хъуна х'инца,

Суна ч'ог'а дагайобхна хилча?!

Дуьхъара сан хъох Ёаьрг кхетчахъана,

Хъол хазаниг яц-кха цкъа а гина.

ХIетахь дуьйна маьлхан исбаьхьалла,
Буса дато нур Iенaдо бутт а
Ac тергалдо, юьйцуш хьан хазалла,
Хьo гуш йоцуш и шиь хуьлу гIийла.

ТIаккха ac хьo муха юста цаьрца,
Малхал, баттал тайна хилча хьo?!
Хьo гуш йоццохь дуьне кхулу суна,
Хьo ма-гиннехь, декхало сан дог!

Къастаран зама

ТIекхечи-кх хIинца вай
къастаран зама,
Со оццул кхийринарг,
дIатоьттуш дагца.

ХIун дер ткъа...хиллера
со везаш Iама,
И сахьт тIехIоьттича,
хила собарца.

Со вагош, дерз детта
юьхь тIе шелонца,

И шело синпхенийн
кIоргене кхочу.

Сан бехк бу...ца гира
суна, бIаьстенца

Хийцалуш, догIане
гуьйре тIейогуш.

Мархашлахь зарзьелла
анайист хаьдда,
Мажделла гIаш лoьхкуш,
мох луьра хийза.

Хьан некъан сиз, гатлуш,
геналле хаьдда,

Къастаран халонца
диснарг ду кьийсар.

Ойланехь хьан некъан
накъост а хилла,
Со вуьсу гIайгIанехь
гуьйренан денойн.

Анайист макхьелла
цхьа шийла-шийла,

Дог Iовжош, паналлехь
сиз хеди некъан...

Маршалла хьoьга

Дика мел дерг! Маршалла ду хьoьга!..
Кхузахь-м денош лaьтта йочане.

Хьан корера диттан ирсах хьoьгуш,
КIайн акхтарг ду даим гIайгIане.

Шарал яхлой йогIу цунна буьйса,
Беттан серло хуьлийо мархаша,
Мохо лoькху цуьнан гаьннаш куьйса,
Можа гIаш схьахьoькхуш когашка.

Гена новкъа хьo дIаяхчахьана,
Хала лов цо бала къастаран.
Цхьаьнакхетар дохуш йогIу кхане
Цо сатуьйсу сихха кхачаре.

Цкъацкъа, гIеллой,
сагийсамца кьуьйсий,
Набаран семачу йийсарехь,
ГIенах кхочий, хьан цIенна го туьйсий,
Юхадoьрзу синтем бохарехь.

Тхойшингара маршалла ду хьoьга
Ма хуьлийла де хьан йочане!
Хьан корера диттан ирсах хьoьгуш,
Со акхтаргца лaьтта гIайгIане...

Керлачу шарца!

Стиглан боги чуьра
цецах чехк а дохуш,

Цхьамма Iенош санна,
лаьттахь даьржа ло.

Дато акхтарг дIогахь,
тийналле лaдоьгуш,

ГIийла техкош гаьннаш,
мохехь лекхало.

Сан маршалла хьoьга,
деган доттагI акхтарг!

Бехк ма билла, жимма
хьеваларна со.

Со сатесна Iара
хьoьца иштта латта,

Вайша цхьаьна тховса
лардан Керла Шо.

Баркаллица хьостуш,
"Марша гЮ хьо!"-аьлла,
Новкъа доккхур вайша

                                  доьду Шира Шо
Со шайн шерийн гу тIе
                                  цхьа гIулч лакхаваьлла,
"Йиснарг мел ю-техьа..." –
                                  ойла кхоллало.

Дерриге чекхдер ду
                                  ма-хиллара даим-
Замано шен болар цкъа а сацош дац.
Амма деган кIоргехь безаман цIе йогу,
И дIаяйгьа гIора шерийн кхочур дац.

Ас сайн безам хьосту.
                                  олуш:"Маьлха-Аьзни,
Керла Шо хуьлийла хьуна беркате!
Со сатесна вега,
                                  сан ирс хьайчух доьзна,

Кху дуьненахь яккха
                                  сайна елла хан..."

ХIунда хир ву со гIайгIане?..

Вай дахаро кIезиг хьобсту аьлла,
ХIунда хир ву со гIайгIане ваьлла,
Кху дуьненахь хилча Маьлха-Аьзни,
Цо дог дагош хилча, бIаьра хьаьжна?!..

Дуьне-м мацца дуьсур ма ду вайх а,
Баьхначарех санна вайл а хьалха.
Амма муха эр ду ас и диьна,
Ца хилча сан даг чохь безам кхиьна?!..

Сингаттаме хир дара дог тийча,
Маьлхан йовхо хир ма яра шийла,
СабIарзделча, доьхна дог сан хьостуш
Маьлха-Аьзнин бIаьргийн
                                  алу йоцуш!!!

Нохчийн маттах ойланаш

Нохчийн йозанан мотт школашкахь

*Нохчийн маттах къахета ца деза,
Нохчийн маттах эхь хета деза.
Хь. ТАЛХАДОВ*

Дахаро тайп-тайпана хаттарш хьалха ца хIиттош а, царна дахарера жьопаш ца лобхуш а, наггахь а стаг хир вац. Массо а хаттарна жоп а карийна, массо а хIуманна резахилла, бохург а, лиьнарг а кхочушхилла, «хIинца-м тоьар дара хIокху дуьненахь вахар а», - аьлла, дIавахнарг а хир вац наггахь а. КIезиг ваьхначуьнан, шен дахаре хьаьжжина, кIезиг кхоллало хаттарш, ткьа дахаран оьмар яхьеллачуьнан хаттарш дуккха а хуьлу. Оцу дуккха а долчу хаттарех дуккха а хаттарш, халахеташ делахь а, жьопазу дуьсу. Царех цхьадерш вешан бехкена, ткьа цхьадерш царна жьопаш карош а, луш а гIо-накьосталла дан декхар болчийн бехкена дуьсу. ХIора адаман санна, халкьийн а хуьлу дахар-Iеро кхолладалийтина, жьопаш каро дезаш хаттарш. Иштта хIокху дуьненахь дехачу эзарнаш халкьех цхьа халкь ду нохчийн халкь а: шен мохк, мотт, гIиллакхаш, ламасташ долуш даьхна а, даха дезаш а. Бакьду, маттаца, гIиллакхашца, ламасташца доьзнарг ледаро-м ду вайн. «Вайн дайн хилла...», - боху къамелаш дукха а деш, уьш лардар, леладар ледара хиларна, дицдина дуккха а хаза гIиллакхаш, ламасташ. Цхьа бIе шо хьалха баьхначу нохчашна хийра хетар дара таханлера вайн «гIиллакхаш», «ламасташ». Цхьаболчара буйьчучу маттаха-м уьш кхетар а бацара, цхьадолу дешнаш бен оцу меттан нохчийн маттахь цахиларна. Масех шо хьалха Юсупов Iусманан «Къоман тептар» романна дешхьалхе ас язъеш, гIайгIанечу хаттаро кхоллалийтира сан хIара ойла: «Юкьара цхьа мохк, цхьа мотт хилар ца хиллера цхьана туьпахь дехачу адамех халкь, къам аллал кхачаме. Оцу адамиин ширачу дайн цIий, хьацар шаьш дехачу лаьттах дIаийна а делахь, оцу махкарчу меттигийн цIерийн маьIна церан дайн маттахь долуш а делахь, церан са, дог-ойла оцу махках хьакхаделлачу сингаттамечу гIуллакхаша карзахIоккхуш елахь, церан цхьаьна олуш цхьа илли делахь, уьш гуллуш (шеран коьртехь цкъа мукьна а) сийлахь еза Туш-меттиг (меттамотт) елахь, ала мегар ду оцу адамех къам. ТIаккха хуьлу оцу адамиин юкьара мехаллаш (тукхамийн, тайпанийн, гарийн, некьийн, цIийнан... - хилла ца Iаш) цара сий-ларам беш».

Дийнна къомо сий-ларам беш юкьара мехаллаш каро хала ду тахана, къоман шен кхетам кхиьна, шен лаамехь дог-ойла тIейирзина. Дог-ойла тIеерзийта, гульялийта къоман кхетам, иэс кхио деза бераллехь дуьйна. Хууш ма-хиллара, хIора шеран апрель беттан 25-чу дийнахь (НР-н Куьйгалхочуьнан Р.А.Кадыровн Буйьраца!) билгалдоккхуш ду вайн махкахь нохчийн меттан де. Цхьа-ши бутт

хьалха дуьйна д'адоладо оцу денна кечам бар, дешархойн а, студентийн а яздархошца, журналисташца цхьаьнакхетарш д'ахьош. Д'адаханчу шерашкахь санна, кху шарахь а д'адаьхьира ас а школийн дешархошца цхьаьнакхетарш. Гуьмсе г'аларчу 10 школахь 6-П-чу классийн дешархошца сан хилла к'амел цхьа чулацам, цхьа Iалашо йолуш дара, ала мегар ду, х'унда аьлча сан хаттаршна цара деллачу жобпашна т'едобг'на дара иза. Нийса хир дара, цара ца деллачу жобпашна т'едобг'на аьлча. Х'унда аьлча, царех цхьаммо а цхьана а хаттарна жоп ца делла дела. К'юрггера Илма, хаарш хила дезаш хаттарш а дацара ас царна делларш. Царна, дешархошна, бовза безварг шайн дай баьхна а, беа а мохк, хаа безарг нохчийн мотт а бара.

Нохчийчуьра ярташкара (Г'юьрдалара, Ялхойн-Махкара, Даьрг'ара, Цоцин-Эвлара, Белг'атара, Веданара, Хошкалдера, Нойбоьрара...) Гуьмсехь баха охьахевшинчийн бераш ду школашкахь доьшуруш. Цундела царна делла хаттарш а дара церан дайн махкаца доьзна:

- Ц'ера стенгара ву хьо? – олий, хаттар до ас 10-чу классан дешархочуьнга.

- Гуьмсера! – олий, жоп ло цо.

- Ковра нек'ана (трассина) т'ехуларчу Гуьмсехь Iаш бу шун дай?

- Бац. Г'юьрдалара бу. Х'инца тхан цхьа а вац цигахь Iаш.

- Хиллий хьо шайн дай схьабевллачу юьртахь?

- Ца хилла.

- Шайн дай схьабевлла юрт муьлхачу аг'ор ю хаьий хьуна? Цига ваха хуур дариь хьуна?

- Хьалахь юй-м хаьа суна. Цига ваха хуур дацара суна.

Кхин масех дешархочуьнга иза хаттарш до ас. Тк'ех юьртахь дайн орамаш долчу дешархойх цхьанна а ца хиира шовданийн, ирзойн, баьрзнийн, аьрцнийн, кхечу меттигийн ц'ерш яха. Шайн дайн кешнашкахь а ца хиллера уьш. Дай баьхначу махкаца, кхерчаца з'е яцара церан. Шайн дайн махкана херабевлла кегий нах, нохчийн к'юначу чк'юран векалш, бара суна хьалха берш. Шайна хьалха х'иттийначу хаттарша а, шайш царна ца деллачу жобпаша а г'айг'ане бинера уьш. И г'айг'а церан яххьаш т'ехь хаалуш яра. И хаттарш царна дуьххьара хезаш хиллера, шайга хоьттуш. Сан а хаттаре ойла кхоллаелира: «Шайн дайн мехкан дозанаш а ца девзаш, дай схьабевллачу ярташца з'е а йоцуш, юьртахой ца бевзаш, цаьрца уьйр-марзо а йоцуш, хила йиш юй патриот?»

Сан хаттаршна жобпаш ца деллачех цхьаберш, ЕГЭ экзаменаш д'аелла, дахаран нек'аш гездан а, шайна говзаллаш к'астийна, лакхарчу дешаран заведенешкахь деша а Iалашо йолуш бу. Цара дика деша а тарло, царех дика говзанчаш хила а мега, бак'ду, тахана санна хилахь, кхана кхин а ледара з'е, гергарло хир ду церан вайн дайша сийлахь-ц'еналаттийначуьнца, лийринчуьнца. Хьалха локхуш эшар яра: «С чего начинается Родина?». Оцу эшарехь дуьйцура стенна т'ера, стенгара, мичхьара болалуш бу Даймохк. Даймохк беза Iамадора бераш, дешархой, иза бовза а бовзуйтуш, берийн бошмашкахь, школашкахь, кхечу дешаран заведенешкахь. Берийн кхетам, ойла т'аьхьакхиьна а, я кхиьна а йоцу стихийн дак'ош ца Iамадойтуш, бераш кхетачу маттахь Даймакках (юьртах, к'юштах, цул т'аьхьа берриге а Даймакках) дийцича дикахо хир дара. Г'айг'ане ойланаш кхоллаелира сан 9-чу классийн дешархошца к'амел деш...

- Мила хилла шух Шуйтахь, Веданахь, Собыла-Галарчу мохкбовзаран музейхь? – хойтту ас.

Кхаа-веа дешархочо, шашь музейхь хилла, аьлла, куйгаш айди.

- Мила ву шух нохчийн маттахь долу «Орга», «СтелаГад» - журналаш, «Даймохк» - газет доьшуш? – хойтту ас II-чу классерчу дешархошка.

«СтелаГад» журнал бераллехь гина а, дешна а пхи-ялх дешархо ву шовзткъа гергга дешархошлахь. Иштта лахара терахь хиларна бехке мила ву?

Берашна журнал цадовзийтарна, цамарздарна, нохчийн йозанна тӀе церан ойла цахьовзорна хьалхарчу роГӀехь бехке дай-наной, хьехархой бу. Оцу бахьнин бахьна мичхьа ду хьожу со. Дукха генахь леа дезаш а ца хили дешархойн нохчийн йозанан маттаца уьйр-марзо, зӀе цахиларан бахьна. Школийн хьехархойх а, берийн бошмийн кхетош-кхиорхойх, дешархойх, студентех наггахь верг а(я цхьа а вац) «Орга», «СтелаГад» журналашка а, «Даймохк» газете а язвелла. Яздархоша, журналисташа нохчийн маттахь Нохчийчоьнах, нохчийн ярташкарчу дахарх, эвлияэх, бусалба динах, оьздачу, дикачу адамех, хьаналчу кьинхьегамхойх, турпалхойх, адамаллах, кьинхетамах яздинарг ешар ледара хилла ца Iаш, берийн а, кегийрхойн а бӀаьрсине, лерсине дӀакхачош дац дӀакхачо хьакьболчара. Цундела ледара ду дешархойн, кегийрхойн Даймахакаца доьзна хаарш, нохчийн маттахь дешар, нохчийн мотт хаар. ТӀаьхьарчу иттех шарахь зорбанехь араевлла нохчийн поэтийн стихаш (гуларшкахь, журналийн агӀонаш тӀехь) прозаикийн дийцарш, повесташ, романах ешна а, евзаш а болу кегий нах кӀезиг бу я банне а бац. Хьехархошлахь а уьш дукха хила йиш яц, хӀунда аьлча «Орга», «СтелаГад» журналашка а, «Даймохк» газете а язбеллачийн терахь Нохчийчоьх иштта ду: 2015-чу шеран хьалхарчу эхашарахь «Орга» – 749, шологӀчу эхашарахь – 409; «СтелаГад» – хьалхарчу эхашарахь – 2794, шологӀчу эхашарахь – 929; «Даймохк» – хьалхарчу эхашарахь – 2326, шологӀчу эхашарахь – 1568. Язбеллачарах хьехархой мел бу къасто хала ду. Мухха делахь а, Нохчийчуьрчу жима-йоккхачу цхьана юьртан бахархойн терахь бен дац иза. Нохчийчоьх эзарнаш хьехархой, берийн бошмийн кхетош-кхиорхой, студенташ, дешархой хилар тидаме эцча, 59 бен язвелла цахиларо сингаттаме ойланаш кхоллайолуьйту. Нохчийн къам дукхаллин барамехь РФ-хь доьалгӀа ду, ткъа Кьилбаседа Кавказехь уггаре а доккха ду. РФ-хь бахьна ца Iаш, нохчий Казахстанехь (100 эзар сов), ГӀиргӀизехь 20 – эзар, Узбекистанехь – 22 эзар, Гуьржехахь 15 эзар, Европехь (дийцарехь, ши бӀе эзар а сов) бехаш бу. Сирехь, Иракехь, Иорданехь, Турцехь а бехарш мел бу хууш дац. Нохчийн махках, халкъах а дӀакьаьстина, кхечу пачхьалкхашкахь бехаш хиларна царех дукхахболчарна мотт бицбелла. Нохчийн мотт царна школашкахь хьехна бац. Гуш ма-хиллара, дуккха а ду вай, амма нохчийн маттаца, исбаьхьаллин дашца долу гергарло ледара ду. Абхазаш, балкхараш, адыгаш кегий къаьмнаш делахь а (бӀе эзарнаш бен бац уьш) шайн меттанашкахь арадолуш масех журнал, газета ду церан. Меттанаш а, литератураш, фольклораш таллар ду церан дика дӀахӀоттийна. Илманчаш-филологаш бац оцу къаьмнийн кӀезиг. Луларчу Дагестанехь къаьмнийн истори, литератураш, меттанаш таллар дика дӀахӀоттийна ца Iаш, арадовлуш журналаш, газеташ ду. «Даймехкан» тираж цхьа эзар бен йоцчу хенахь, жӀайхойн «Хьакьикьят» а, Гумкийн «Йолдаш» а

газетийн тираж эзарнаш яра. Дукха хан йоццуш «Дом поэзии» а схьадиллина Махачкалаь Дагестанерчу къаьмнийн поэтийн кхоллараллашна лерина цхьаьнакхетарш, суьйренаш длаяхьа. Арахецна Дагестанера масех къоман дахар-Іер, уьш деха меттигаш йовзуьйтуш (краеведение), хьехархошна, дешархошна (5-9 классаш) лерина книгаш. И дерриге а Нохчийчоьх кхочушдича дика хир долу дела хьехадо ас.

Леррина хІоттийначу программица дІахьош ду Гезалойн махкахь (Татарстанехь) Гезалойн мотт Іамор, цуьнга марзо кхоллар. Гезалойн маттахь а бен передачаш ца еш телевиденин канал ду церан. Галмакхой чІога ГІебирзина шайн мотт Іаморна, яккхий харжаш а еш. Таханлерчу денца дуьстича, ткьех шо хьалха ГІалмакхойн маттахь еша а, яздан а хуурш Іаламат кІезиг бара. Леррина хІоттийначу планаца нохчийн мотт берийн бошмашкахь, школашкахь, техникумашкахь, училищешкахь, университеташкахь хьеха бежа хан ГІекхаьчна дикка хан ю. Оцу массо а дешаран заведенешкахь нохчийн мотт хьеха билгалдаьхна сахьташ кхин а оццул алсамдаьхна ца Іаш, дика говзанчаш а кхио бежа нохчийн мотт школашкахь хьеха. ЦхьакІезиг хан ялахь, хьехархой кечбан говзанчаш а боцуш дуса кхерам ГІехІоьгтина вайна. Цецваллал, орцахдаккхал хьал ма ду дешаран заведенешкахь нохчийн маттаца доьзнарг. Цхьайтта шарахь школехь дешначарна (уьш Іаламат дукха бу!) нохчийн маттахь еша а, яздан а ца хаьа бохург орцахдаккхал хІума дац ткьа? Нохчийн маттахь арадовлу журналаш, книгаш, газет дешна бац я царех цхьаберш уьш караэцна а бац бохург, - эхь дац?

Школашкахь кІезиг бисна белхан зиьделларг долу, кІорггера хаарш долу, методика дика хуурш болу, 1991-чу шо кхаччалц йолчу хенахь хьехархойн училищешкахь, институтехь, университетехь дешна хьехархой. Царна мелла дика хаьа нохчийн мотт, литература. Оцу хенахь цара ешна нохчийн маттахь йолу говзарш, дика Іамийна нохчийн мотт, фольклор. Ца Іамийча, диплом луш дацара. ГІаьххьарчу ткьех шарахь зорбанехь араевлла нохчийн яздархойн исбаьхьаллин говзарш а, царех критикаша язйина статьяш, монографеш ешаза волчу хьехархочуьнан дешархошна хьалха дІахІотта ГІоболарх ца кхета со. Хьехархойх дуккха а болчара уьш ешна цахилар гучудоккху нохчийн маттахь арадовлчу журналашка, газете уьш язбаларан терахь а, университетийн филфакехь доьшучу студентийн терахь а. Шайна дикачу методикан бух ГІехь хьехнарг дика Іамош а, схьалаца кхетам болуш а ду вайн бераш. Цхьайтта шарахь школехь нохчийн мотт «Іамийначарна» еша а, яздан а цахаар, цхьана-шина шарахь Іаьрбийн мотт Іамийначарна шера еша а, яздан а хаар, КьорІан дагахь хаар а школашкарчу хьехархоша дикка ойла а йина, шайн белхан мах хадо безаш хьал ду. Нохчийн мотт хьехаран шен методика хилла ца Іаш, хьехархоша шайн хаарш кІаргдан а, шардан а деза, нохчийн маттахь зорбанехь ара мел даьлла дош шайн цІерачу библиотекашкахь гул а деш. Советски школехь болх беш волу хІора а хьехархо декхар вара ша хьобхучуьнца мел доьзначунна язвала. Массо а хьехархошка кхочура «Учительская газета». Филологаш декхар бара «Русский язык в школе», «Литература в школе», «Орга», «СтелаІад» журналашна язвала. ХІора а хьехархочуьнан «План по самообразованию» яра. Оцу планаца шен хаарш кІаргдан а, шордан а декхар вара хьехархо. Іуналла, терго йоцуш дита

ца деза хъехархочуьн балхаца, школаца доьзнарг, нагахь вайна лаккхара кхетам болу, къона чкъор кхиа лаахь. Царахазмана а ца еш, ян ма-еззара аттестаци ян еза хъехархошлахь, цара хъехначу дешархошка диктанташ, сочиненеш, изложенеш язъяйтина ца Iаш, классал арахъара литература хъехархоша а, дешархоша а ешарна тIе алсамо тидам а бохуйтуш.

ЕГЭ дIаяла ца еза бохуш, вала да воцу боу санна, дIатесна, тидамза дита ца деза нохчийн маттаца, исбаьхьаллин дашца доьзнарг. ТIулг а, огий, оьшучу кепе берзабо, дечиг а, цостий, нисдо, сеттина эчиг а жIаьвнаца нисло, амма шен къоман орамех, синах дIахаьддарг, некъах тилларг нисван хала хилла ца Iаш, цуьнан панадаьлла са, огар санна, аренашкахь керча, тасадала меттиг йоцуш, цхьаммо а тIе ца лоцуш. Шен къоман маттах хаьддачуьнан шен дайн махкахь орам хеда. Шайн хеддий а ца хууш, орамаш хеддарш я уьш шайн хедча а бен-башха цахетарш ма кIезиг бац нохчашлахь: Нохчийчоьхь, Дагестанехь, Гуьржехахь, Казахстанехь, Европехь... «Мачийн айраш тIехь дIабахьа йиш яц Даймохк», ткъа сица, дог-ойланца хила безаш бу, нохчийн маттахь хеста а беш, нохчийн маттаца цхьаьна, йоI бIаьрг санна, ларбеш. ХIаь, «юкъара цхьа мохк, цхьа мотт хилар ца хиллера цхьана туьпахь дехачу адамех халкъ, къам аллал кхачаме», ткъа мехкан а, меттан а сий-ларам бан а, уьш хьаштхиллал кхиьна кхетам а, эхь а, кхечу къаьмнашца яхь а хила езаш хиллера. Уьш дерриге а къоман амалца доьзна а долуш. Ткъа къоман амал маттаца бен кхио йиш яц.

**СУМБУЛАТОВ Дени,
НР-н хьакъволу журналист**

Нохчийн Республикин къоман политикин, арахъарчу зIенийн, зорбанан а, хаамийн а Министерствон пачхьалкхан бюджетан учреждени «Литературно-исбаьхьаллин журнал «Орга».

Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу январехь Нохчийн Республикехула йолчу зIенан а, хаамийн технологийн а, шуйрачу коммуникацийн а декъехь тергояран Федеральни службин Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.

Журнал зорботьхна «Грозненский рабочий» цIе йолчу пачхьалкхан унитарни предприятиехь.
364021 НР, Соьлжа-гIала, Интернационални урам, 12/35

Тираж - 1000 экземпляр. Заказ № 0380 Бинна Мах